३६ उक्तः सिद्धान्तः श्रेयोर्हः पूर्वपक्षः ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त

यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयंकरः हस्ताभ्यां यदि वा पद्भ्यां रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः ३२ लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तून्बाधति शोभने हिंसार्थं निकृतिप्रज्ञः प्रोद्वेजयति चैव ह ३३ उपक्रामति जन्तूंश्च उद्वेगजनकः सदा एवंशीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ३४ स चेन्मानुष्यतां गच्छेद्यदि कालस्य पर्ययात् बह्वाबाधापरिक्लिष्टे सो जायतेऽधमे कुले ३५ लोकद्वेष्योऽधमः पुंसां स्वयं -- कर्मफलैः कृतैः एष देवि मनुष्येषु बोद्धव्यो ज्ञातिबन्धुषु ३६ अपरः सर्वभूतानि दयावाननुपश्यति मैत्रदृष्टिः पितृसमो निर्वैरो नियतेन्द्रियः ३७ नोद्वेजयति भूतानि न विहिंसयते तथा हस्तपादैः सुनियतैर्विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ३८ न रज्ज्वा न च दण्डेन न लोष्टैर्नायुधेन च उद्वेजयति भूतानि श्लक्ष्णकर्मा दयापरः ३९ एवंशीलसमाचारः स्वर्गे समुपजायते तत्रासौ भुवने दिव्ये मुदा वसति देववत् ४० स चेत्कालक्षयात्कर्मक्षयान्मनुष्येषूपजायते अल्पाबाधो निरीतिकः स जातः सुखमेधते ४१ सुखभागी निरायासो निरुद्वेगः सदा नरः एष देवि सतां मार्गो बाधा यत्र न विद्यते ४२ उमोवाच इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोह विशारदाः ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः प्रज्ञावन्तोऽर्थकोविदाः ४३ ॥ ॥ ॥

प३

दुःप्रज्ञाश्चापरे देवि ज्ञानविज्ञानवर्जिताः केन कर्मविशेषेण प्रज्ञावान्सुरूपो भवेत् ४४ अल्पप्रज्ञो विरूपाक्षः कथं भवति मानवः एत
न्मे संशयं छिंधि सर्वधर्मविदांवर ४५ जात्यंधाश्चापरे देवि रोगार्त्ताश्चापरे तथा वंध्याः क्लीवाश्च दृश्यंते कारणं ब्रूहि तत्त्वेवे ४६ महेश्व
रउ० ब्राह्मणान्वेदविदुषः सिद्धान्धर्मविदस्तथा परिपृच्छंत्यहरहः कुशलाकुशलं तथा ४७ वर्जयंतोऽशुभं कर्म सेवमानाः शुभं तथा ल
भंते स्वर्गतिं नित्यमिह लोके यथा सुखं ४८ सचेन्मानुषतां याति मेधावी तत्र जायते श्रुतं प्रज्ञानुगं तस्य कल्याणमुपजायते ४९
परदारेषु ये मूढाश्चक्षुर्दुष्टं प्रयुंजते तेन दुष्टस्वभावेन जात्यंधा हि भवंति ते ५० मनसा तु प्रदुष्टेन नग्नां पश्यंति ये स्त्रियं रोगा
र्त्तास्ते भवंतीह नराः दुष्कृतकर्मिणः ५१ ये तु मूढा दुराचारा वियोनौ मैथुने रताः पुरुषेषु च दुष्प्रज्ञाः क्लीवत्वमुपयांति ते
५२ पशूंश्च ये वै बध्नंति ये चैव गुरुतल्पगाः प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायंति ते नराः ५३ उमोवाच सावद्यं किं तु वै क
र्म निरवद्यं तथैव च श्रेयः कुर्वन्नवाप्नोति मानवो देवसत्तम ५४ महेश्वर उ० श्रेयांसं मार्गमन्विच्छन्सदा यः पृच्छति द्विजा
न् धर्मान्वेषी गुणाकांक्षी स स्वर्गं समुपाश्नुते ५५ ।।

६४ अध्यायः पत्र १ २ ३ ४ ४ ४ ४ ४ ४

स्परि १

यदिमानुष्यमाप्नोतिविकलश्चिरंगच्छति मेधावीधारणायुक्तः प्राज्ञस्तत्राभिजायते ५६ एषदेविसतांधर्मोमतःस्मृतिकारकः नृणां हितार्थायमयातेवैवैसमुदाहृतः ५७ उमोवाच अपरेस्वल्पविज्ञानाधर्मविद्विषिणोनराः ब्राह्मणान्वेदविदुषोनेच्छन्तिपरिसर्पितुं ५८ व्रतवंतोनराः केचित्श्रद्धाधर्मपरायणाः अव्रताभ्रष्टनियमास्तथान्येराक्षसोपमाः ५९ यज्वानश्चतथैवान्येनिर्होमाश्च तथापरे केनकर्मविपाकेनभवंतीहवदस्वमे ६० महेश्वरउ० आगमाल्लोकधर्माणांमर्यादाःपूर्वनिर्मिताः प्रामाण्येनानुवर्तंतेदृश्यंतेचदृढव्रताः अधर्मंधर्ममित्याहुर्येचमोहवशंगताः अव्रतानष्टमर्यादास्तेप्रोक्ताब्रह्मराक्षसाः ६२ येचैवकालकृतांघोरान्संभवंतीहमानुषाः निर्होमानिर्वषट्कारास्तेभवंतिनराधमाः ६३ एषदेविमयासर्वःसंशयच्छेदनायते कुशलाकुशलोनृणांव्याख्यातोधर्मसागरः नारदउवाच एवमुक्त्वामहादेवः श्रोतुकामः स्वयंप्रभुः। अनुकूलांप्रियांभार्यांपार्श्वस्थांसमभाषत ६४ उमामहेश्वरसंवादे महेश्वरउ० परावरज्ञेधर्मज्ञेतपोवननिवासिनि साध्विसुभ्रुसुकेशांतेहिमवत्पर्वतात्मजे १ दक्षेशमदमोपेतेनिर्ममेधर्मचारिणि पृच्छामित्वांवरारोहेपृष्टावदममेप्सितं २ सावित्रीब्रह्मणःसाध्वीकौशिकस्यशचीसती मार्कंडेयस्यधूमोर्णाऋद्धिर्वैश्रवणस्यच ३ वरुणस्यतथागौरीसूर्यस्यचसुवर्चला रोहिणीशशिनःसाध्वीस्वाहाचैवविभावसोः ४ ॥ ॥

गुणवानसस्त्रीधर्मः ८ गौर्यामृमेगच्छतिअनादिपरंपरयाचलति ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १५

दा०
३०४

अदितिः कश्यपस्याथसर्वास्ताः पतिदेवताः एताश्चोपासिताश्चैवताम्त्वयोरविनिस्पृशः ५ तेनत्वांपरिपृच्छामिधर्मज्ञेधर्मवादिनि—
—स्त्रीधर्मंश्रोतुमिच्छामित्वयोदाहृतमादितः ६ सधर्मचारिणीमेत्वंसमशीलासमव्रता समानसारवीर्याचतपस्तीव्रंकृतंचते
त्वयाख्युक्तोविशेषेणगुणवान्सभविष्यति लोकेचैवनरनार्यरविप्रमाणत्वमुपैष्यति ८ स्त्रियश्चैवविशेषेणस्त्रीजनस्यगतिः प
रा गौर्यागच्छतिसंश्चाणिलोकेषैषास्थितिः सदा ९ ममचार्द्धंशरीरस्यनवचार्द्धेनर्निर्मितं सुरकार्यकरीचत्वंलोकसंतानका
रिणि १० तवसर्वस्तुविदितः स्त्रीधर्मः शाश्वतःशुभं तस्मादशेषतोब्रूहिस्त्रधर्मविस्तरेणमे ११ उमोवाच भगवन्सर्व
भूतेशभूतभव्यभवोद्भव त्वत्प्रभावादियंदेववाक्चैवप्रतिभातिमे १२ इमास्तुनद्योदेवेशसर्वतीर्थोदकैर्युताः उपस्पा
र्शनहेतोस्त्वामुपयांतिसमीपतः १३ एताभिःसहसंमंत्र्यप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः प्रभवन्योनहंवादीसैवपुरुषउच्यते
१४ स्त्रीचभूतेशसततंस्त्रियमेवानुधावति मयासंमानिताश्चैताभविष्यंतिसरिद्वराः १५ ॥ ॥ ॥

राम०
३०५

एषासरस्वतीपुण्यानदीनामुत्तमानदी प्रथमासर्वसरितांनदीसागरगामिनी १६ विपाशाचवितस्ताचचंद्रभागाइरावती शतद्रुर्देवि
कासिंधुःकौशिकीगौतमीतथा १७ तथादेवनदीचेयंसर्वतीर्थाभिसंवृता गगनाद्गांगतादेवीगंगासर्वसरिद्वरा १८ इत्युक्त्वादे
वदेवस्यपत्नीधर्मभृतांवरा स्मितपूर्वमथाभाष्यसर्वास्ताःसरितस्तदा १९ अपृच्छद्देवमहिषीस्त्रीधर्मंधर्मवत्सला स्त्रीधर्मकुश
लास्ताविगंगाद्याःसरितांवराः २० उमोवाच अयंभगवताप्रश्नोदत्तस्त्रीधर्मसंश्रितः तंतुसंमंत्र्ययुष्माभिर्वक्तुमिच्छामिशंकरे
२१ नचैकसाध्यंपश्यामिविज्ञानंभुविकिंचन दिविचासागरगमास्तेनवोमानयाम्यहं २२ एवंसर्वाःसरिच्छ्रेष्ठाःपृष्टाःपुण्य
तमाःशिवाः ततोदेवीनदीगणानियुक्ताप्रतिपूज्यतां २३ बह्वीभिर्बुद्धिभिःस्फीतास्त्रीधर्मज्ञाशुचिस्मिता शैलराजसुतांदेवींपु
ण्यपापभयापहा २४ बुध्याविनयसंपन्नासर्वज्ञानविशारदा सस्मितंबहुबुध्याढ्यागंगावचनमब्रवीत २६ प्रभवान्पृच्छ
तेयोहिसंमानयतिवापुनः नूनंजनमदुष्टात्मापंडिताख्यांसगच्छति २७ ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशो धन्यास्मोनुगृ
हीतास्मोदेविधर्मपरायणायाचसर्वजगन्मातानदीर्मानयसेदान प्रवक्तॄन्पृच्छतेयोन्यान्सवैनापदमृच्छति २८ ॥

वश्याभावेनमंत्रादिनावशीकरणंविना ३९ चंद्रसूर्यौनतरुन्पियापुरुषनामतान्ननिरीक्षतेकिंपुनरपश्चुंवेतिमाथः ४० ॥ ॥ ॥ ॥

अन्यथावहुबुध्याढ्योवाक्यंवदतिसंसदि अन्यथैवाह्यहंमानीदुर्बलंवदतेवचः २९ दिव्यज्ञानेदिविश्रेष्ठेदिवःपुरोप सदोत्थितेत्वमे
वार्हसिनोदेविस्त्रीधर्माननुभाषितुं ३० भीष्मउ० ततःसाराधितादेवीगंगयावहुभिर्गुणैः प्राहसर्वमशेषेणस्त्रीधर्मंसुरसुंदरी ३१
उमोवाच स्त्रीधर्मोमांप्रतियथाप्रतिभातियथाविधि तमहंकीर्तयिष्यामितथैवप्रथितंभव ३२ स्त्रीधर्मःपूर्वमेवायंविवाहेवंधुभि
ःकृतः सहधर्मचरीभर्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ३३ सुस्वभावासुवचनासुवृत्तासुखदर्शना पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णंभर्तुर्वदनमीक्ष
ती ३४ यासाध्वीनियताचारासाभवेद्धर्मचारिणी शुश्रूषांपतिधर्मंवैसहधर्मकृतंशुभं ३५ यामेवेद्धर्मपरमानारीभ
र्तसमव्रता देववत्सततंसाध्वीभर्तारमनुपश्यति ३६ शुश्रूषांपरिचर्यांचदेववत्तुल्यमकुर्वती वश्याभावेनसुमनाः सु
व्रतासुखदर्शना ३७ अनन्यचित्तासुमुखीसानारीधर्मचारिणी ३८ परुषाण्यपिचोक्तायादृष्टावादुष्टेनचक्षुषा सुप्रस
न्नमुखीभर्तुर्यानारीसापतिव्रता ३९ नचंद्रसूर्यौनतरुंपुंनाम्नोयानिरीक्षते भर्तृवर्ज्यंवरारोहासाभवेद्धर्मचारिणी ४० ॥

२१

[illegible] तेति नाथः ४४ सुसंमृष्टक्षया शोधितगृहा ४९ लघुसत्वया शीघ्रमर्घ्यो द्रावर्चोविघ्नघ्ना ५०

म ३

[illegible] धर्मचारिणी ५० दरिद्र्यं व्याधितं दीनं स्वध्वनापरिकर्षितं पतिं पुत्रमि वोपास्ते सा नारी धर्मचारिणी ५१ या नारी प्रयतारक्षा या नारी पुत्रिणी भवेत् पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ५२ सु श्रूषां परिचर्यां च करोत्यमर्षिणीः सदा सुप्रीता च विनाना च सा नारी धर्मभागिनी ५३ न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा स्पृ हा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ५४ कल्योत्थानरतिर्नित्यं गुरुशुश्रूषणे रता सुसंमृष्टक्षया चैव गोशकृत्कृतलेपना ५५ अग्निकार्यपरा नित्यं सदा पुष्पबलिप्रदा देवतातिथिभृत्यानां निर्वाप्य पतिना सह ५६ शेषान्नमुपभुंजाना यथान्या यं यथाविधि तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ५७ श्वश्रूश्वशुरयोः पादौ तोषयन्ती गुणान्विता मातापितृपरा नित्यं ५८ [illegible] सा तप्या वै स्त्री तपोधना ५९ ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनांधकृपणांस्तथा। बिभर्त्यन्नेन या नारी सा पतिव्रतभागिनी पतिचिन्तापतिरता सा पति व्रतभागिनी ६० पुण्यमेतत्तपश्चैव स्वर्गश्चैष सनातनः या नारी भर्तृपरमा भवेद्भर्तृव्रता सती ६१ [illegible] [illegible] ६२ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥

पाककीलावतिघृता ३

४९ अध्यायः पिनाकिनी अस्मिन्नध्याये योहि मां रक्षुमिच्छेते स्त्रो कह्येन ब्रह्मविष्णु ... रुद्राणां नैकरूपं दर्शितं यच्चाशु पदर्शितं तत्तद्देवान्योयं समहत्तमितिवोध्यं ५६

पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बंधुः पतिर्गतिः यस्या समा गतिर्नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ५२ पतिप्रसादात्स्वर्गो वा तुल्यो नार्या न वा भवे
त्वं अहं स्वर्गं न हीच्छेयं त्वय्यप्रीते महेश्वर ५३ यद्यकार्यमधर्म्मं वा यदि वा प्राणनाशनं पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रो वा व्याधितो वा कथंचन ५४
आपन्नो रिपुसंस्थो वा ब्रह्मशापार्दितोपि वा आपद्धर्मानुप्रेक्ष्य तत्कार्यमविशंकया ५५ एष धर्मो मया प्रोक्तः स्त्रीधर्मो वचना
त्तव या त्वेवंभाविनी नारी सा पतिव्रतभागिनी ५६ भीष्म उ० इत्युक्तः स तु देवेशः प्रतिपूज्य गिरेः सुतां लोकान्विसर्जयामास सर्वे
स्तु चैव हि तान् ५७ ततो ययुर्भूतगणाः सरितश्च यथागतं गंधर्वाप्सरसश्चैव प्रणम्य शिरसा भवं ५८ दानधर्म्मे उमामहेश्वरसंवादे
ऋषय ऊचुः पिनाकिन् भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर त्वमेव तत्स्वजानीषे परात्महि
रेहरिं वा गुणान् गुणवतां मुख्यं सर्वानथ विशेषतः महेश्वर उ० पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः कृष्णो जांबूनदाभासो व्य
भ्रे सूर्य इवोदितः २ दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः श्रीवत्सांको हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथा
चाहं शिरोभवः ३ शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ४ ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः पितामहगृहं सा
क्षात्सर्वदेवगृहं च सः ५ सोस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ६ ॥ ॥

सहिदेववरः साक्षाद्देवनाथः परंतपः सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ८ परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः ततस्तात्परमं न
तेत्रिषु लोकेषु किंचन ८ सनातनो वै मधुहा गोविंदः इति विश्रुतः समस्तो मार्थिवान् सर्वान् घातयिष्यति मानवः ९ सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं
वपुरास्थितः वहिर्देवगणः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः १० भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः नायकः सर्वभूतानां सर्वैर्नम
स्कृतः ११ एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च १२ ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः शा
र्ङ्गः सुसंश्रितस्तस्य शरीरे सुखसंस्थितः १३ सर्वाः सुसंश्रितास्तस्य शरीरे तस्य देवताः स देवः पुंडरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः १४ शा
र्ङ्गी चक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः उत्तमेन स शीलेन शौचेन च दमेन च पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च १६ आरोहेण प्रमा
णेन धैर्येणार्जवसंपदा आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः १७ अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः योगमायासहस्राक्षो नि
रवद्यो महामनाः १८ वीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबंधुजनप्रियः क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः १९ भयहर्ता भयार्त्ता
नां मित्राणां नंदिवर्द्धनः शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः २० श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः समाश्रितानां शत्रू
णामपि धर्मवित् २१ नीतिज्ञो नीतिसंपन्नो ब्रह्मवादी जितेंद्रियः भवार्थमिह देवानां बुध्या परमया युतः २२ प्राजापत्ये शुभे मार्गे
मानवे धर्मसंस्कृते समुत्पत्स्यति गोविंदो मनोर्वंशे महात्मनः २३ अंगो नाम मनोः पुत्रो अंतर्द्धामा ततः परं अंतर्द्धाम्नो हविर्द्धा
मा प्रजापतिरनिंदितः २४ प्राचीनवर्हिर्भविता हविर्द्धाम्नः सुतो महान् तस्य प्रचेतः प्रमुखा भविष्यंति दशात्मजाः २५

२१

१८३

अ॰पि॰४

प्राचेतसस्तथादक्षोभविताहिप्रजापतिः दाक्षायण्यास्तथादित्योमनुरादित्यतस्तथा २६ मनोश्चैववंशजइलासुद्युम्नश्चभविष्यति बुधात्पु
रूरवाश्चापितस्मादायुर्भविष्यति २७ नहुषोभवितातस्माद्ययातिस्तस्यचात्मजः यदुस्तस्मान्महासत्वः क्रोष्टातस्माद्भविष्यति २८
क्रोष्टुश्चैवमहान्पुत्रोवृजिनीवान्भविष्यति वृजिनीवतश्चभविताप्यपराजितः २९ रुषंगोभविताप्युत्र स्तस्माच्चित्ररथस्तथा तस्यत्ववरजःपुत्रः
शूरोनामभविष्यति ३० तेषांविख्यातवीर्याणांचारित्रगुणशालिनां यज्वनांसुविशुद्धानांवंशेब्राह्मणसंमते ३१ सशूरःक्षत्रियश्रेष्ठो
महावीर्योमहायशाः स्ववंशविस्तरकरंजनयिष्यतिमानदः ३२ वसुदेवमितिख्यातंपुत्रमानकदुंदुभिं तस्यपुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदे
वोभविष्यति ३३ दाताब्राह्मणसत्कर्ताब्रह्मभूतोद्विजप्रियः राज्ञोमागधसंरुद्धान्मोक्षयिष्यतिमाधवः ३४ जरासंधंतुराजानंनि
र्जित्यगिरिगह्वरे सर्वपार्थिवरत्नाढ्योभविष्यतिसवीर्यवान् ३५ पृथिव्यामप्रतिहतोवीर्येणाचभविष्यति विक्रमेणचसंपन्नः स
र्वपार्थिवपार्थिवः ३६ शूरसेनेषुसंभूत्वाद्वारकायांवसन्प्रभुः पालयिष्यतिगांदेवींविजित्यनयवित्सदा ३७ तंवैतैः समासाद्यवा
ग्भिरर्हणैर्वरैः अर्चयस्वयथान्यायंब्रह्माणमिवशाश्वतं ३८ योहिमांद्रष्टुमिच्छेतब्रह्माणंचपितामहं द्रष्टव्यस्तेनभगवान्वा
सुदेवःप्रतापवान् ३९ दृष्टेतस्मिन्नहंदृष्टोनमे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रति २

सं २

न्नास्तिविचारणा पितामहोवादेवेभ्यइतिविन्नतपोधनाः ४० सयस्यपुंडरीकाक्षः प्रीतिपुक्तोभविष्यति तस्यदेवगणाः प्रीताश्च
हृष्टैवाभविष्यति ४१ यश्चैतमानवोलोके संश्रयिष्यतिकेशवं तस्यकीर्तिर्जयश्चैवस्वर्गश्चैवभविष्यति ४२ धर्माणांदेशिकः सा
साक्षात्सभविष्यतिधर्मभाक् धर्मविद्भिः सदेवेशोनमस्कार्यः सदोद्यतैः ४३ धर्मएवपरोहिंसाचास्मिन्नभ्यर्चितेविभौ सहिदे
वोमहातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया धर्मार्थंपुरुषव्याघ्रऋषिकोटीः ससर्जह ४५ ताः सृष्टास्तेनविभुनापर्वतेगंधमादने
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठंतितपसान्विताः ४६ तस्मात्सवाग्मीधर्मज्ञोनमस्योद्विजपुंगवाः वंदितोहिसवंदेतमानितोमानये
च ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दा० ३०८

अर्हितः पुष्पधूपादिनार्चितः पूजितः वाचाचमहाकृतः ५४ अन्नैश्चार्चितः मत्समाख्यातः ५५ तर्णेन्द्रः तालद्रुमः ६१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६१

अर्हितस्त्वार्हयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् दृष्टः पश्येदहं संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ४८ अर्चितस्त्वार्चयेन्नित्यं सदैवो हि द्विजसत्तमाः एत
त्समानव्रतस्य विष्णोर्वै परमं व्रतं ४९ आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा भुवनेष्वर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ५० अभ
येनानुरूपेण पुज्यंते तमनुव्रताः कर्मणा मनसा वाचा सेन नमस्यो द्विजैः सदा ५१ यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ५१ ए
षवोभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः तं दृष्ट्वा सर्वशो देवं दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः ५२ महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहं अहं
चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिं ५३ तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः समस्ता हि वयं देवाः तस्य देहे वसामहे ५४ तस्य चै
वाग्रजो भ्राता सितो शुनिचयप्रभः हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ५५ त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयो द्रुमः ध्व
जस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः शिरो नागैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मभिः भविष्यति महावादोः सर्वलोकेश्वरस्य च
५७ चिंतितानि समेष्यंति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव हि अनंतश्च स एवाक्तो भगवान् हरिरव्ययः ५९ समादिष्टश्च विबुधैर्दर्शयं
स्तमिति प्रभो सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली अंते नैवाशकद्द्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ६० स्वचेष्टाविचरंतेप
र्यावै मुदा युतः अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुंधरां ६१ ए ६१ ६१ ६१ ६१

एम० ३०८

६३ अध्यायः आद्यब्राह्मीतिकथोपसंहारार्थः स्वष्टोध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यश्चविष्णुः सोनंतोभगवान्वसुधाधरः योरामः सहृषीकेशोयोच्युतः सधराधरः ६२ तावुभौपुरुषव्याघ्रौदिव्यौदिव्यपराक्रमौ द्रष्टव्यौमा ननीयौचचक्रलांगलधारिणौ ६३ एषवोनुग्रहः प्रोक्तोमयापुण्यस्तपोधनाः यत्त्वंतौपद्मपत्राक्षौ शश्वद्रक्षेयुः प्रयत्नतः ६४ शांतोदान धर्म्मेअमामहेश्वरसंवादेपुरुषमाहात्म्य नारदउवाच अथवोविप्रमहा[illegible]शब्देयुक्तनयिष्युमान् मेघेस्वगगनेनीलसंरुद्धमभवद्द्यु नेः १ प्रावृषीवचपर्जन्योवर्षेणनिर्म्मलपयः तमस्त्रैवाभवद्घोरंदिशश्चनचकाशिरे २ ततोदेवगिरौतस्मिन्रम्येपुण्येसनातने न

वै ५

शृंगेप्रहरसंयुक्तेस्मुनयोब्रुता ३ चित्रंचगगनेसद्यः क्षणेनसमपद्यत तीर्थयात्रांततोविप्राजग्मुस्त्वान्येयथागतं ४ ततस्तुतम

स्था ५ ते

विस्मयंदृष्ट्वाविस्मिताभवन् शंकरस्योमयासार्द्धंसंवादंतत्कथाश्रितं ५ भगवान्पुरुषव्याघ्रोब्रह्मसूनुः सनातनः सनातनधर्म्ममनुस्मृत्वा सोगिरिश्रेष्ठमहात्मना द्वितीयत्वम्मुतमिदंत्वतेजंक्षतमघेवोदृष्ट्वाहिविस्मिताः कृत्स्नसाचनस्मृतिरागता ७ एतत्तेदेवसमाह

दे व

त्म्यंकथितंवि भौकपर्दिनोगिरिशस्यमहावाहोजनार्दन ८ इत्युक्तस्ततदाकृष्णस्तपोवननिवासिभिः मानयामासतान्सर्वान् धीरश्चक्रिनंदनः ९ अथर्षयः संप्रहृष्टापुनस्तेकृष्णमब्रुवन् पुनः पुनर्द्दर्शया स्मानसदेवमधुसूदन १० नहिनः सारतिः स्वर्गेप्राप्तदर्शनेविभो सद्भुतंचमहावाहोयदाहभगवान्हरः भव ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्रो०
३०९

६२

एतत्तेसर्वमाख्यातंरहस्यमरिकर्शन ममेवत्वर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोस्मिपृच्छसेयदा १२ तदस्माभिरिदंगुह्यंत्वत्प्रियार्थमुदाहृतं नचेतेविदितंकिंचित्त्रि
षुलोकेषुविद्यते १३ जन्मचैवप्रसूतिश्चयच्चान्यत्कारणंविभो वयंतुवेचापल्यादशक्तागुह्यधारणे १४ नतेस्थितेत्वयिविभोलघुता
त्वत्तलयामहे नहिकिंचित्तदाश्चर्यंयत्रवेत्तिभवानिह १५ दिविवाभुविवादेवसर्वंहिविदितंतव साधयामवयंकृष्णबुद्धिंपुष्टिमवाप्नुहि
१६ पुत्रस्तेसदृशस्तातविशिष्टोवाभविष्यति महाप्रभावसंयुक्तोदीप्तिकीर्त्तिकरःप्रभुः १७ भीष्मउ० ततःप्रणम्यदेवेशंयादवंपुरु
षोत्तमं प्रदक्षिणमुपावृत्यप्रजग्मुस्तेमहर्षयः १८ सोयंनारायणःश्रीमान्दीप्त्यापरमयायुतः व्रतंयथार्थ वद्धीत्वोद्वारकांपुनरागम
त् १९ पूर्णेचदशमेमासिपुत्रोस्यपरमाद्भुतः रुक्मिण्यांसम्मतोजज्ञेशूरोवंशधरःप्रभो २० सकामःसर्वभूतानांसर्वभावगतोनृप
असुराणांसुराणांचचरत्यंतर्गतःसदा २१ सोयंपुरुषशार्दूलोमेघवर्णश्चतुर्भुजः संश्रितःपाण्डवान्प्रेम्णाभवंतश्चैनमाश्रिताः

ता

२२ कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्यशश्चैवस्वर्गमार्गस्थैवच यत्रैषसंस्थितस्तत्रदेवोविष्णुस्त्रिविक्रमः २३ सेंद्रादेवाः त्रयस्त्रिंशदेषनात्रवि
चारणा आदिदेवोमहादेवःसर्वभूतप्रतिश्रयः अनादिनिधनोव्यक्तोमहात्मामधुसूदनः स्वयंजातोमहातेजाःसुराणामर्थसि
द्धये २५ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्यवक्ताकर्त्ताचमाधवः तवपार्थजयःकृत्स्नस्तवकीर्त्तिस्तथातुला तवेयंपृथिवीकृत्स्नानारायणसमाश्र
यात् २७ अयंनाथस्त्वचिंत्यात्मायस्यनारायणोगतिः सभवांस्तमुपाध्वर्युरणाग्नौकुरुतवा न्नृपान् कृष्णस्रुवेणमहतायुगां
ताग्निसमेनवै

राम०
३०९

दुर्योधनश्च शोच्योसौ सपुत्रभ्रातृबांधवः २९ कृतवान्योबुधाः क्रोधाद्धरिगांगेयविग्रहं दैत्येदानवेंद्राश्च महाकायामहाबलाः चक्राग्नौ क्षयमापन्ना
दावाग्नौ शलभा इव ३० प्रतियोद्धुं नशक्यो हि मानुषैरेभसंयुगे विहीनैः पुरुषव्याघ्रसत्वशक्तिबलादिभिः ३१ जयोपायोगीयुगाग्निः सव्यसाचीरणाग्र
जः तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनबलं नृप ३२ यत्तु गोवृषभांकेन मुनिभ्यः समुदाहृतं पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मेनिगदतः श्रृणु ३३ यावत्तस्योद्ध
वौ दृष्टिस्तेजो दीप्तिः पराक्रमः प्रभावः सन्नतिर्जन्म कृष्णेन त्रिगुणं विभो ३४ नशक्यमस्यथाकर्तुं तथ्यदिस्पन्नथाश्रृणु यत्रकृष्णोहि भगवांस्त
त्रपुष्टिरनुत्तमा ३५ वयं त्विहाल्पमतयः परतंत्राः सुचित्सकाः ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्मो मृत्योः पंथानमव्ययं ३६ वीमध्यात्पाज्ञेयपरः पूर्वं कृत्वा
प्रतिश्रयं राजन्हंतुं नलभते प्रतिज्ञापालने रतः ३७ अथैवात्मवधं लोके राजन्स्त्वं कृतवान्यसे नीहकालेन कालज्ञः स्पष्टः शोचितमर्हसि कालो
लोलोहितरक्ताक्षः नहि प्रतिज्ञा यादन्यातां प्रहर्तुमरिंदम ३८ कालेनायं जनः सर्वो निहंतारागमूहूर्ति वयं च कालेनहताः कालो हि परमे
श्वरः ३९+ चोहिक कृष्णोदंडीसनातनः ४० तस्मात्वं कुंतीसुतज्ञातीन्निहतशोचितुमर्हसि व्यपेतमन्युर्निंद्यस्त्वं भव कौरवनंदन ४१ माधवस्या
स्य माहात्म्यं श्रुतं कथितं मया तत्पर्याप्तं सज्जनस्य निदर्शनं ४२ व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः गतास्ते वै तु राज्ञानोने हृशो
चितुमर्हसि वासुदेवस्य माहात्म्यं श्रुतं चैतन्यपार्थ वैरायचैवमहाराज कृष्णस्याहं तमस्यैवं ४३ प्रभावश्चर्षि पूगस्य कथितः सुमहात्मनो
महेश्वरस्य संवादे शैलपुत्र्याश्च भारत ४४ धारयिष्यति पश्चेनां महापुरुषसंभवं श्रृणुयात्कथये द्वाचः तेश्रेयोलभते परं ४५ भवितारश्च
तस्याश्च सर्वे कामा यथेप्सिताः प्रेत्य स्वर्गं च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ४६ न्याय्यं श्रेयोनिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दनः एषएवाक्षयो

स्२४ ता २

१२ ता:१ सं२

द्रो०
३१०

जम्र ४ ... ६२

विप्रैः स्मृतोराजन्जनार्द्दनः ४७ महेश्वरस्सुरवोत्तक्ष्णोपेचधर्म्मगुणाः स्मृताः तेत्वयामनसाधार्य्याः कुरुराजन्दिवानिशं ४८ एवंतेव
र्त्तमानस्यसम्यकूदंडधरस्यच प्रजापालनदक्षस्यस्वर्ग्गलोकोभविष्यति ४९ धर्म्मेणाहिसदाराजप्रजा रक्षितुमर्हतितनयस्यविपुलोदण्डः
सम्यकधर्म्मः सकीर्त्यते ५० यएषकथितोराजन्मयासज्जनसन्निधौ शंकरस्यैमयासार्द्धंसंवादोधर्म्मसंह्रतः ५१ श्रुत्वावाश्रोतु
कामोवाप्यर्च्चयेद्वृषभध्वजं विशुद्धेनेहभावेनयइच्छेत्भूतिमात्मनः ५१ एषतस्यानवद्यस्यनारदस्यमहात्मनः संदेशोदेवपूजार्थेतंतथा
कुरुपांडव ५३ सत्तदसम्भुतंतत्तपुण्यंयहिमवतिप्रभो वासुदेवस्यकौन्तेयस्थाणोश्चैवस्वभावजं ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

द्रो०
३१०

११ अध्यायः श्रीजनमेजयादि वैशंपायन उवाच इत्यनेन तत्तत्वाक्यमिश्रं विस्तरितः प्राकृतो ग्रंथः स्पष्टार्थः नाम पदानामन्वयवार्थस्तु श्रीशंकराचार्यभगवत्पादैर्विदितः

दशवर्षसहस्राणि वर्षाणामेकशाश्वतः तपश्चचार विपुलं सह गांगेयधन्वना ५५ त्रिपुरोगे पुंडरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ विदितौ नारदादे
तौ मम व्यासाच्च पार्थिव ५६ बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् कंसस्य पुंडरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थकारणात् ५७ कर्मणामस्य को
नैयनांते संख्यातुमुत्सहे शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ५८ ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमं यस्यैते पुरुषव्याघ्रः सहा
योयं जनार्दनः ५९ दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्य लोकेपि दुर्मतिं यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ६० दुर्योधनापराधेन कर्ण
स्य शकुनेस्तथा दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ६१ वैशं० एवं संभाषमाणे तु गांगेये पुरुषर्षभे तूष्णींबभूव कौरव्यो
मध्ये तेषां महात्मनां ६२ तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य नराधिपाः संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्रांजलयोभवन् ६३ ऋषयश्चापि तेत
वैनारदप्रमुखास्तथा प्रतिगृह्याभ्यनंदंत तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ६४ इति तदखिलं सर्वं पांडवो भ्रातृभिः सह श्रुतवान् सुमहाश्चर्यं
पुराणं भीष्मानुशासनं ६५ युधिष्ठिरस्तु गांगेयं विश्रांतं भूरिदक्षिणं पुनरेव महाबुद्धिः पप्रच्छ जगतीपतिः ६६ दानधर्मे
उमामहेश्वरसंवादः ॥ ॥

द्रो॰

३११

श्रीगणेशायनमः स्वयंप्रकाशतीर्थोपिलब्धवेदांतितत्परः महादेवोर्थमाचष्टेविष्णुनामसहस्रगं आचार्यायप्रपित्र्यावचक्रुर्नामसहस्रगं
कायवाक्स्वांतसंशुद्ध्यैपुनः कुर्वेतथाप्यहं मेरोश्चपरमाणोश्चपराश्छेत्वंयथासमं व्याख्यातत्वंतथाश्रीमदाचार्यैर्मुचमप्यपि क्वभारतंक्वतद्व्या
ख्याक्वाहंकिंतुगुरोःकृपा मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरीन् स्त्रीशूद्रद्विजवंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरः इतिभारतव्याख्यानंकृपयामुनिना
कृतं इत्युक्त्वासर्ववर्णानांश्रोतव्योपंस्तवोभवेत् तदर्थंश्चततोव्याख्याममसर्वोपकारिणी भाष्यवोधासमर्थानांजनानांहितकाम्ययं नोपेक्ष्यः
किंतुसत्कार्योग्रंथोपिलघुनाकृतः खलेस्कखलतकार्यानहानिस्तावतास्तिमे कस्तूरीपामरैस्त्यक्तास्वमहत्वंकिमुज्झति अनेकविधधर्माणां
श्रवणेऽपिनतृप्तिभाक् युधिष्ठिरः शांतनवंयत्पप्रच्छात्मतुष्टये यच्चभीष्मःप्रोभक्त्यातमस्तुत्तरंददौ तत्सर्वंसौतिराचष्टेशौनकादीनृषीन्प्र
ति वैशंपायनइत्यादि अत्रवैशंपायनोजनमेजयंउवाचेति प्रकरणालभ्यतेजनमेजयस्यैववैशंपायनंप्रतिप्रष्टृत्वावगमात् एतेनोवाचेति
सामान्यशब्दस्यलक्षणयाजनमेजयोद्देश्यकवाक्योच्चारणरूपविशेषपरत्वंनतुजनमेजयमित्यस्याध्याहारः स्थितस्यैवपदस्यहंतरमात्र
कल्पनेलाघवात् इत्यंतरस्यपदांतरस्यचकल्पनेगौरवादितिकेनचिदुक्तंपरास्तं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰

३११

किंच न सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमात्रं लक्षणा किंतु विशेषरूपेणाबोधकत्वे यथाहुः शक्याद्येन रूपेण ज्ञातं भवति लक्षणेति शक्यात् शक्यतावच्छेदक
रूपात् शक्यतावच्छेदकातिरि क्तरूपेणाबोधे लक्षणेति निष्कर्षः न हि घटमानयेत्यत्र घटपदस्य घटत्वरूपेणैव पीतघटादिपरत्वे लक्षणा किंतु पीतघटत्वादिरू
पेणाबोधकत्वे इत्या[illegible]स्मिमेवेत्यलमप्रसक्तप्रसंगेन अन्नं संपाशूनं हुं दामाहुरयनं पतनं ततः विशन्ते शब्दतोऽयस्मान्नैशंपायनः स्मृत इति यौगिक
निर्वचनवत्वैशंपायनशब्देन मुने महाप्रभावत्वावगमात् जनमेजयति कंपयतीति व्युत्पत्त्या नु स्वजेडुदृष्टनिग्रहकत्वादि महाप्रभावत्वस्य जनमेजयेप्य
वगमाद्यप्रस्तुतप्रस्तुतरदानतुल्ययोग्यता सूच्यते ततः तस्याः शब्दतोऽङ्कुरादितः अरिदृष्टिलक्षणार्थिकारणप्रसंगेनत्वात् अस्त्वेति अशोच्यानामप्यनुप

श्रुत्वाधर्मानशेषेणपावनानिचसर्वशः युधिष्ठिरः शांतनवंपुनरेवाभ्यभाषत १ १ ॥

यल्लक्षितान समस्तानिति पावनत् धर्मान् स्वर्गादिफलकानि कर्माणि पावनानि प्रायश्चित्तरूपाणि पापक्षयकराणि च सर्वशः सर्वप्रकारेणाप्य परितृप्यन
युधिष्ठिरः युधि संग्रामे स्थिर इति व्युत्पत्त्या स्वकार्ये स्थिरेण न तु चलस्वरस्य वगमेनं तं प्रस्तुतरदानमति योग्यमिति सूच्यते संसालाभ्यसप्तम्याः अलुक् गवि
युधिभ्यां स्थिर इति षत्वं शांतनवं शंतनोः पुत्रं भीष्मं अनेन तत्र तत्र प्रसिद्धः पितृभक्त्यतिशयः सूच्यते पुनरेव पूर्वं श्रुतधर्माद्यपेक्षया विशिष्टमेव पुनर
प्ययमेमेद इत्यमरकोशे भिदशब्दस्य विशेषपरत्वेप्येवमात्मभिर्व्याप्तत्वात् अभिसंमुखं अनेन शिष्यरीतिः सूच्यते अभाषत पृष्टवान् १

घ

द्या १

युधिष्ठिर उवाचेति पुनरुक्तिः स्कन्दपुराणेतिहासरीतिमनुसृत्य। उवाचेति सर्वे स्वरशब्दवानि स्मर्थः किमेकमित्यादि अत्र षट्प्रश्नाः लोके लोकने हेतुभूतसमस्तविद्यास्थाने एकं मुख्यं एकमुख्यमन्यं केवलाः दैवतमुपास्यं किं मुख्यं वा सर्वाणि ध्यात्वा सुखाराध्यस्य विशिष्टफलदातृत्वादिभिः द्वितीयं प्रश्नमाह किं चेति। वाशब्दः प्रश्नसमुच्चये परायणं इत्येतेन प्राप्यते अस्मिन्नेव काले कर्मणि तत् परमुत्कृष्टं प्राप्यं एकं मुख्यं किं। ऐहिकफलाद्वि आमुष्मिकफलं बहु कालस्थायि। प्रातिदिनापरं तत्रापि मुख्यत्वेन प्रकाशितं स्थानं रूपत्वेन तृतीयचतुर्थप्रश्नावाह कं स्तुवन्तः इति मानवाः अधिकापुरुषलक्षणाः मनुष्याधिकारं दिशन्ति इति मानवा इत्युक्तं कस्य स्तुत्यां हेतुभूतया पाठधिकारिणः शुभमैहिकमामुष्मिकं च प्राप्नुयुः एवं कं समर्चनेन हेतुभूतेनेति चतुर्थः प्रश्नः स्तुवन्तः अर्चन्त इत्युभयत्रापि लक्षणहेतोः क्रियायाः इति शत्रा क्तहेतुत्वबोधः कस्य तत्प्रत्ययस्य दर्शनात्। २ पंचमप्रश्नमाह को धर्म इति स्पष्टोऽर्थः परमं हि सारहितत्वमुत्कृष्यं किं च

युधिष्ठिर उवाच किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणं स्तुवंतः कं कमर्चंतः प्राप्नुयुर्मानवाः शुभं २ को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः किं जपन्मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ३ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

तेसम्यक्त्वादिना षष्ठं प्रश्नमाह। किं जपन्निति किं जपन्जपपरिपाटीशाल्यनुसंधेयशब्दप्रतिपाद्यत्वात् शब्दगुणाश्रयत्वयानुसंदधानः जंतुः जीवाधिकारी जंतुशब्देन जीवमात्रवाचिना नयज्ञाविनानयज्ञाविधनवंतो बलवंतो विद्यावत एवाधिकारी पितु व्रतादृशस्यापि जये सद्गतिस्सूच्यते अत्रापि शब्दप्रसंयोः हेतोः किं संबंधि गुणप्रतिपादकशब्दानुसंधानरूपजपं तेन हेतुभूतेन जन्मसंसारबंधनात् जन्मपदं मृत्योरप्युपलक्षकं यद्वा संसरति पुनरुत्पद्यते नेन जातस्य हि ध्रुवं जन्म मृतस्य च सुकृतैस्सांसारिकमृत्युः अस्मिन्पक्षे नैयध्यनपदस्यापौनरुक्त्यं शंकापि जन्मसंसार एव बंधनं आत्मनः सच्चिदानंदताविरोधित्वान्मुच्यते मुक्तेन मुक्तिं प्राप्नोतीति यावत्। जन्मपदस्य मृत्युलयलक्षकत्वे तु जन्ममृत्यु एवं संसारस्तस्य हेयत्वार्थं बंधनरूपत्वमुक्तमिति बोध्यं ३ ३ ३

भीष्म इति अत्र विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषर्षभः सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यतेति राजधर्मोक्तेः श्रीकृष्णाकर्षणपर्यन्तसमनुशाली भक्तियोगो भीष्मप
देन सूच्यते जगत्प्रभुमिति यद्यपि प्रश्नस्य क्रमेणोत्तरस्य चिंतनं तथापि उपस्थितत्वात् अष्टमप्रश्नस्यैवाराधनोत्तरमुच्यते जगतां सर्वेषां प्रभुं भीष्मं देवदेवानां लोकोत्तरत्वक्री
डाशालिनामिंद्रादीनामपि देवं श्रेष्ठं यद्वा दिवु धातोः स्तुत्यर्थाद्देवशब्दो त्र दिवंति स्तुवंतीति देवास्तेषां देवं स्तोतारं यद्वा तो हि सर्वदेवतमानितो माननीयतचे
त्रि राजधर्मोक्तेः ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्गीतोक्तेश्च अनंतं नाशरहितं पुरुषोत्तमं पूरयति भक्तानां कामान् सीदति अवसादयति च भ
क्तविरोधिन इति पुरुषः पूरणात्सदनाच्चैव ततोसौ पुरुषोत्तमः इत्युद्योगपर्वणि संजयोक्तेः स चासावुत्तमश्च तं यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि

भीष्म उवाच जगत्प्रभुं देवदेवमनंतं पुरुषोत्तमं स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ४

लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति भगवद्गीतोक्तं वा पुरुषोऽधिकारी सततोत्थितः निरंतरयुक्तः सन् नामसहस्रेण स्तुवन् पुरुषोत्तमोपनत्वगुणज्ञापकनामस
हस्ररूपया [illegible]नुसंधानं कुर्वन् सर्वद्वः स्वातिगो भवेदित्यन्वयः गुणज्ञापकशब्दानुसंधानमात्ररूप एव हि जपो न तु नामसंकीर्तनपर्यंतस्तस्य चोपांशुमान
सेति त्रैविध्यासंभवात् अत्र नामसहस्रेण स्तुतेः अनादिनिधनमित्यत्रानुक्तश्चैतस्य षष्ठप्रश्नोत्तरता अनादिनिधनमित्यस्य चतुर्थीयप्रश्नोत्तरतोक्त्या अ
वश्यं हि किं जपन्नित्यस्योत्तरेणात्र भाव्यं न चात्र जपशब्दोस्तीत्यात उपस्थितिविशेषं चैतस्यैव षष्ठप्रश्नोत्तरतायुक्ततरा नैवं पुराणायुक्तः सर्वोपि स्तवो ज
पस्यादिति शाकं शालोक्तजपपरिपाटीशालिनः ॥ ॥

वि० २१२

२१

ध्यानानुसंधानस्य जपत्वात् अत एतादृशस्य स्तवरूपस्यात् किंच शब्दप्राधान्येन जपोऽर्थप्राधान्यं स्तव इति भेदात्। अत्रानेकवित्तव्ययायाससाध्यराजसू
याश्वमेधादिभिरलभ्यस्य मोक्षस्य कथमुक्तार्थानुसंधानमात्ररूपेण नामसहस्रजपेन लाभः स्यादाशंकायां जगत्प्रभुमित्यादिना विषयविशेष उक्तो
भगवद्रूपः तथा च विषयमाहात्म्यादल्पायाससाध्येनापि कर्मणा फलविशेषलाभ उचित एवेत्युक्तं अत एव स्कांदे नारदं प्रति ब्रह्मवाक्ये श्लोके नैके
नेश्वर्येण नामसाहस्रकस्य यत् पठितेन फलं प्रोक्तं न तत् क्रतुशतैरपि तत्रैव यथा रुक्मांगदं नृसंवादे स्तवं नामसहस्राख्यं येन जानंति वैकलौ। श्रमंतिते
नराः लोके सर्वधर्मवहिष्कृताः युक्ता नामसहस्रं तु नान्यो धर्मोऽस्ति कश्चन कलौ प्राप्ते युगे केशवस्य महात्मनः पोऽिते पञ्चे दानैस्तपोभिश्च स्तवैः प्रीति
र्नैमिषे नेसंतु हिस्तक्तं नवाप्नोति विनानामसहस्रकं। किंचायस्यैकैकनामव्याहारेऽपि सकृदपि येन केनचिद्विघादृशेन तादृशेन तादृशेन यस्य कस्यांचिद
वस्थायां यत्र कुत्रचित् यदा कदा चित् तथा कथंचित् कृतो ऽस्तु फलं ददाति किमु तस्य नामसहस्रजपइति तथा च पुराणेषु सकृदुच्चरितं येन
हरिरित्यक्षरद्वयं बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति श्वपचः पुल्कसको वापि मुच्येरन् यस्य कीर्तनात् ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः शूद्रांत्य
जादयः यत्र तत्रानुकुर्वंतो विष्णोर्नामानुकीर्तनं सर्वपापविनिर्मुक्तास्तेपि यांति सनातनं अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि यद्व्याजहार
विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः अयं च अजामिलः स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंता पापा पातकिनोपरे सर्वेषामप्य
घवतामिदमेव सुनिष्कृतं नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः विष्णुधर्मे चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् नाशौचं कीर्तने तस्य। ना
शौचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः स्कांदे न देशकालावस्थात्मशुद्ध्यादिकमपेक्षते किंतु स्वतंत्रमेवैतन्नाम कामितकामदं न देशनियमस्तस्मि
न्न कालनियमस्तथा ॥ ॥

म१

राम० २१२

श्री ३

नोद्दिष्टो दैनिषेधस्य श्रीहरेर्नाम्नि लुब्धक विष्णुधर्मोत्तरे नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य कालश्च सर्वः पुरुषप्रवीरः तस्मात्सदा सर्वगतस्य नाम ग्राह्यं यथे
ष्टं वरदस्य राजन् श्रीभागवते प्रथमस्कंधे तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्य यशोंकितानि यत्शृण्वं
ति गायंति गृणंति साधवः इति अन्यैरपि नाममाहात्म्यप्रतिपादकानि वाक्यानि सहस्रशः संति तत्र कानिचिल्लिख्यंते ब्रह्मपुराणे अनन्यचित्तः
शुद्धो वा यः सदा कीर्तयेद्धरिं सोऽपि दोषक्षयान्मुक्तिं लभेच्चेदिपतिर्यथा पद्मपुराणे संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टैकभेषजं कृष्णेति वैष्णवं मं
त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः यत्र स्थितो वापि कृष्णेति कीर्तनात् सर्वपापविशुद्धात्मा स गच्छेत्परमां गतिं सर्वधर्मोज्झिता विष्णोर्नाममात्रैक जल्प
काः सुखेन यां गतिं यांति न तां सर्वेऽपि धार्मिकाः विष्णुपुराणे विष्णुसंस्मरणादेव समस्तक्लेशसंक्षयः भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनं
ते मपि कुत्र तिष्ठति यस्मिन्स्मृते जन्मजरान्तकानि भयानि सर्वाण्यपयांति तात शिवपुराणेपि कृष्णनाम सदा गेयं महादेव महादेवेति यो वदेत् ए
केनैव भवेन्मुक्तिर्दोषांशं भुक्तवानपि भवेत् श्रीभागवते एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयं योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनं कलेर्दो
षनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान्गुणः कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत् मात्स्ये परदाररतो वापि परापकृतिकारकः संशुद्धो मुक्तिमाप्नो
ति कृष्णनामानुकीर्तनात् गारुडे यदीच्छसि परं ज्ञानं ज्ञानाच्च परमं पदं तदादरेण महता कुरु गोविंदकीर्तनं आदित्यपुराणे हरेः संकीर्तनं
पुण्यं महापातकनाशनं। सर्वकामप्रदं लोके स्वर्गापवर्गफलप्रदं इत्यादि अलं बहुना प्रकृतश्लोकव्याख्यानमेवानुसरामः ५ ॥ ॥

कृष्ण

महादेव ५

स ३

अथ केषां धर्म इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह तमेवेति तमेव शश्वदेकं पुरुषं पूर्णं भक्त्या सा परानुरक्तिरीश्वरे इत्युक्तलक्षणया अर्चयन् वार्योर्धनेन पूजयन् ध्यायन् स्वात्मं
तराधनेन पूजयन् अव्ययं विनाशरहितमिति नित्यरार्थे स्यैव विशेषणं अर्चनक्रियाया वा अर्थस्यापगमो व्यय स्तमरोक्तेरव्ययं अपरहितमप्यर्चयन् फलभा
गिति व्याख्येयं जलेनापि जगन्नाथः पूजितः क्लेशहा हरिः परितोषं व्रजत्याशु तृषार्तः सलिलैर्यथेति नारदीयोक्तेः स्तुवन् नमस्यन्निति पूजाङ्गभूत स्तुतिनम
स्कारौ कुर्वन्न राणमेवत्तु भक्त्याङ्गभूतावपि स्तुतिनमस्कारौ नान्यविषयाविति कथयति स्तोत्रै रुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि २ स्तुत्वा प्रसीद भग
वन्निति वदेत् नरं दण्डवदित्यर्चनाङ्गभूत स्तुतिनमस्कारयोरेकार्थमेवोक्तेः नित्यपि क्रियाविशेषणमेव कृत्स्नं कैवल्ययत्राक्षं नाचक्षिष्यन्ति ये नराः जीवन्मुक्ता
म१

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययं ध्यायन् स्तुवन् नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ५
अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरं लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत्

स्तोत्रैर्यान् समाप्नुयुः कदाचनेति समाप्तवैष्णवनारदोक्तेः इत्थं यजमानः पूजकः सर्वदुःखातिगो भवेदिति संबन्धः ५ तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह अनादीति जन्मम
रणाभ्यां षड्विधभावविकारानुपलक्षयति तथा च जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड्विकाररहितं विष्णुं व्यापनशीलं सर्वलोकानां
महेश्वरं ब्रह्मादिभ्योऽप्यधिकः लोकं द्रष्टुं वर्गस्वरूपं बोधेनाध्यक्षयति प्रत्यक्षीकरोतीति लोकाध्यक्षः तं स्तुवन् नित्यं नि २ त्तरं सर्वदुःखानि आध्यात्मि
कादीनि अतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगो भवेत् इति जपार्थकेन स्तवकानां साधारणं फलवचनं ६ ॥ ॥६ ॥ ७ ॥
ए२

स्तुत्यं विशिनष्टि ब्रह्मण्यं वेदास्तपांसि ब्राह्मणाश्च तेषां हितं ब्रह्मण्यं सर्वेषां साधारणधर्मं सर्वान् धर्मान्वा जानातीति सर्वधर्मज्ञं तं लोकानां भक्तजनानां सुकृतादीनां कीर्तिं वर्धयतीति कीर्तिवर्धनस्तं लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकनाथस्तं महत्त्वव्यापकं भूतं परमार्थसत्यं सर्वेषां भूतानां भवस्य संसारस्योद्भवो यस्मात्तं ८ पंचमप्रश्नस्यो-त्तरमाह एष मे इति स्तवैर्गुणसंकीर्तनलक्षणैः अर्चेत् एष सर्वधर्माणामधिकतमो धर्म इति संबंधः जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति मनुवचनं जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते इति व्यासवचनं च पुरुषांतरद्रव्य

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनं लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवं ८ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोधिकतमो मतः य
द्भक्त्या पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ९ परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणं ९
पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलं दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता १० ॥ ॥ ॥

देशकालनियमानपेक्षत्वं चाधिक्ये कारणं ९ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह यः परमं तेजः यः परमं तत्पदं सादित्यस्य विष्णोर्नाम सहस्रं मे शृणु वनितं सर्वधा परमं प्रकृष्टं महत् तद्रहत्तेजः चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकं तप इति ईशितृत्वमित्यर्थः तप ऐश्वर्ये इति धात्वनुसारात् अनवच्छिन्नैश्वर्यमित्यर्थः परमं सत्यादिलक्षणं महत्तम हनीयं ब्रह्म परमं प्रकृष्टं परायणं पुनरावृत्तिशंकारहितं स्तवद्भवानुवादत्वेनैव किं वाप्येकं परायणमिति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ९ प्रथमप्रश्न स्योत्तरमाह पवित्राणामिति अत्राप्यनुवादत्वेन किमेकं दैवतमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भूतानां अव्ययो विनाशरहितः पितेति प्रसिद्धपितृत्वलक्षणमुक्तं १० ॥ ॥

यतः सर्वाणि भूतानि भवंति यस्मिंश्च प्रलयं यांतीति जन्मप्रलययोरुक्तत्वात्तन्मध्ये स्थितिरप्युपलक्ष्यते ब्रह्मलक्षकयतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जाता
नि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिश्रुत्यनुसारात् ११ मे मत्तः पापभयापहमिति उक्तं च वक्कारे कुर्वन्पापसहस्राणि भुंजानो विषयांस्ततः पठन्नामस
हस्रं तु दुर्गतिं न स पश्यति उत्थापकाले यो नित्यं शुचिस्तद्गतमानसः नाम्नां सहस्रं चाधीते मुक्तिस्तस्य करे स्थितेति न च नामसहस्रमिति कथं विश्वादिना
म्नामावृत्तत्वात् संख्यायाश्च पृथक्त्वनिबंधनत्वादिति चेत् न अर्थभेदाच्छब्दभेदस्यासामञ्जस्येन दोषाभावात् दर्शयिष्यते चार्थभेदस्तत्र तत्र १२

यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षये ११ तस्य लोकप्रधानस्य ज
गन्नाथस्य भूपते विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहं १२ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महा
त्मनः ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये १३ ॥ ॥ ॥ ॥

नामसहस्रमित्युक्तनाम्नां विशेषमाह यानीति गुणाः शौर्यादयो जन्मकर्मणोरप्युपलक्षणाः तथा च गुणजन्मकर्मनिमित्तानीति लभ्यते किं च गौणानि गौणपा
नत्साप्रयुक्तानि च एतच्च स्फुटीभविष्यति तत्र तत्र तादृशान्यपि सहस्राधिकानीत्यत आह विख्यातानि विशेषेण प्रसिद्धानि तादृशान्यपि सहस्राधिका
नीत्यत आह ऋषिभिर्मंत्रैः मंत्रद्रष्टृभिर्वा परिगीतानि भूतये पुरुषार्थचतुष्टयलाभाय १३ १३ १३ १३ १३

अथभाष्यानुसारेणनामार्थः स्पष्टमुच्यते प्रकृतिप्रत्ययायुक्त्यानामांरूपंविविच्यते विशतिसकलकारणमितिविश्वं तस्यचकारणाभिन्नत्वात्कारणमपिविश्व शब्देनोच्यते यच्चप्रकृतत्ववाचिसर्वनामकार्योपनिषत्सुदृष्टतादेनपापियानिनामानीत्युक्तानामसत्त्वान्नदोषः अतएवविश्वस्वरूपविश्वायगोविंदाय नमइतिगोपालतापिन्यां एतत्तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुत्यनुसारेणविशतिस्वकार्यकारणत्वेनानुगच्छतीति व्याख्यायतेनतदानसर्वनामत्वशंकापि पद्मपंचम्भिसंविशंतीतिश्रुत्यनुसाराद्विशतिप्रलयेयस्मिन्वाजगत्संहारकालेइतिविश्वंइतिव्याख्यानेतुकर्मादौप्रत्ययः क्विपसेवा कुलकात्रलभेत्सचानन्यगति कत्वेऽपिपुराणादौनादृष्टिवचनेवास्तीतियुक्तइतिसुधीभिराकलनीयंविशप्रवेशेनेरत्ययानात्स्थः शः कुषिलादिकतोस्व: दिविशिष्यः कचिन्तिकर्तरिक्त नकार्यपरत्वेनपुंसकत्वंसंगतमेवकारणपरत्वेतुकिमेकंदैवतमित्यभिहितेदैवतंविशेष्यमाराध्यसंगमनीयं सर्वाणिचनामानियोगिकानिगुणादय

विश्वंविष्णुर्वषट्कारोभूतभव्यभवत्प्रभुः भूतकृ
द्भूतभृद्भावोभूतात्माभूतभावनः १४ ॥ ॥

तीनिच यानिनामानिगौणानिसूक्तेः एवमग्रेपिनाम्नांस्त्रीलिंगत्वेदैवतविशेष्यादैवतमित्यनेनदैवतायाअप्युक्तप्रायत्वात् दैवतशब्दस्यस्वार्थि कतत्वप्रत्ययानात्स्वार्थिकाणप्रत्ययेनसाधितत्वात्पुल्लिंगत्वेस्मानामसहस्रंमेइत्युक्ताविष्णुविशेष्यः नपुंसकत्वेतुदैवतमेवकिमेकमित्यादिनोक्तंयत्त दिश्वशब्देनव्याप्तिकिंतदित्यपेक्षायामाह वि ष्णुरितीतिभाष्ये अयमभिप्रायः तमुस्तोतारः शृण्वंपापाविरक्ततस्पगर्भेजननपापिपन्नेत आस्यतानंतो नामविद्धिवत्तनमहस्तेविष्णोसुमतिंभजामहइत्यंवाविष्णुपरवस्याचिस्मानामकीर्तनंसम्यग्ज्ञानप्राप्तये निदितंअतःकिमेकंदैवतमित्यत्रिविष्णुरेवा कइति व्यागयत्स्तंतमसिद्धांव्यंजगत्कारणंदेजनाः स्तोतारः स्तुतलीतुर्थेमत्ययेनलङ् सुवनिदानतावतनजेत्तशकार्याः यथाविदंगुणाना १४

श्री०
३१६

मानंसेतिपिस्वमन्विपरिणामावधास्यर्थः किंभूतंजगत्कारणं। आनतस्वगर्भः वेदान्तप्रतिपाद्यं स्मृतेः फलमाह। जनुबापिपद्येतेति जन्मपूर्वतांजन्मसमा
प्तिः फलमितिभावः स्मृतस्संभवेजातः पूर्वं अस्य परमात्मनो नामचित्तनामापि विवक्तं नवदन् एवंप्रणनुपदिश्य स्कृतयः स्वयमनुः एतेभंजंतुमावाच
यंतु तेमहः प्रकाशात्मकं समन्तितिशद्ब ज्ञानात्मकं स्वरूपं हे विलोभानामहे सेवामहे इति वे वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः विष्णुर्व्याप्नोर्त्तुरुत्वादिः शाभा स्या
तुरित्यधिकारे विषकिचेतिनुप्रत्ययः यस्माद्विष्टमिदं सर्वंजातंतस्य महात्मनः तस्मादेवोच्यते [illegible] विष्णुर्वि
शेर्धातोः प्रवेशनादिति विष्णुपुराणोक्तविवेचनेनतुवाकुलकाद्बोध्यः षकारश्च वषट् क्रियते यस्मिन्निति वषट्कारो यज्ञः यज्ञो वै विष्णुरिति
श्रुतेः स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधेत्युक्तेः षट् हविर्दानं करोतीति वा तत्पुरुषकर्मण्यण् [illegible] चवितानो यागो न यज्ञं तं पंचभिर्मेरेवेरित्युक्तेः
भूतानांजातानां भव्यानांजनिष्यमाणानां भवतांजायमानानां च प्रभुः ईश्वरः भूतभव्यं च कालत्रयं [illegible] र्व्यवानित्यर्थः भूतशब्दायामिस्माततगत्यर्था
कर्मकश्लिष्टशीङ् स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेतिसूत्रेण शब्दायः क्तः सकर्मकेरिभावकर्मणोश्चेत्यर्थे के नभूते कर्त्तरिक्तः शुकः किंतीतीरामिषधः
भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वेतिसूत्रेण भव्यादयः कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि निपात्यन्ते कर्त्तरीत्यधिकारात् कृत्यानां च भवि
ष्यदर्थकत्वस्वभावत्वात् भव्यशब्देन जनिष्यमाणालाभः भवदिति वर्त्तमाने लडादेशः शतृप्रत्ययान्तं प्रभुरित्यत्र विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति तत्र
एवडुकल्पो गषष्ठीसमासः न लोकाव्ययेत्यत्र उप्रसपग्रहणेपि सानुबंधकत्वात्तस्य ग्रहणमिति षष्ठीनिषेधो न रा[illegible]ज्ञो गुणांसमाश्रित्य
विश्वसृष्ट्वेण भूतानि करोतीति विप्रगुणामधिष्ठाय रुद्रात्मना कृन्ततीति वा भूतकृत् तत्र कृञ्कारणे कृत्यस्मात् कृतीछेदने इत्यस्माद्वा क्विप् चेतिसू
त्रेण क्विप् भ्रोयहस्वस्यपितीतितुक् भूतं तेनन्यथामेव भूतं रोतीति तथा भूतं श्रोत्रो पिशाचादेरस्याप्यस्मत्यापमानयोरिति विश्वः यौवनकामान्नाभ
यान्न क्रोधान्नार्थकारणात्। [illegible]मायं समनुवर्त्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः सुधागपर्वगतपरमातापरवचनादितिभक्ताः सत्त्वगुणमधिष्ठाय भू
तानि बिभर्त्ति धारयति॥ ॥ ॥

राम०
३१६

योपपत्तिबाधकनमज्जतुभक्तरक्षणकारणयोः परमगत्योः किंस्वरूपः भवसत्त्वात्मकः भूयान्तोभविराजभूतानामात्मा अन्तर्यामी भूतात्मा सर्वज्ञ आत्मान्तर्याम्यमृत इति
श्रुतेः यद्भ्रान्तिपहारेणं यच्चानि विषयानिहा यच्चास्य सततं भावस्तस्मादोन्तेति गीयत इत्यादिशब्दनिर्वचनं अत्रार्थत्रये आनिशब्दस्य एकोऽपि रादिस्वं
कल्पनीयं । चतर्थेन सा तत्त्यां मतिं नमनिरा निमनिरा साधोन्तकर्म स्तीति धातुः तस्मात्मनिन प्रत्ययसामेति रूपं [illegible]
[illegible]
भूतेषु भक्तेषु आत्मा वित्तमस्य भूतात्मा भीष्मादिभक्तजनपक्षस्य तेनोभे नऊ तमन इति महाभारतोक्तेः भूतानि भावापत्तित्वसाद्यति भूत भावनः ति
जेत्वा द्वधानीतोनेधारित्वाद्भुः भूतानां भक्तानां भावना कथामयमा पृच्छति कथमासीनः कथमालप्यतः कथं चालप्येतः [illegible] कथ
मस्मानकेपेत कथमस्मान पश्येत कथमा भाषेत तथा वा स्वाकृपनिरूप्यादिरूपाप अत्र सभूतभावनः तच्चानुकंपाप्रसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं वि
पाकं हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे सदायभागितिरश्मश्रीकृष्णपरब्रह्मवचनादिति भक्ताः १४ एपतेमज्ज्यव नेक्तः मुक्तः मु
क्तआत्मा शुद्धात्मा केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः परमः कार्यकारणाविलक्षणश्च साभावात्माच परमात्मा नित्यमुक्त्वबद्धमुक्तस्वभाव इत्यर्थं मुक्ता
नां परमा प्रकृष्टा गतिः एतत्त्यादेवता मुक्तानां परमागतिः पुनरावृत्त्यसंभववान्नरत्तस्य मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते इति भगवद्वचनं
मुमुक्षुमोक्षणोक्तः पिपर्त्तीति पृ पूपालनपूरणयोः पचादित्वादच् तत्वाना वाणु ग्रानपरणत्वाधात् मातिसर्वत्र सर्वाभिलषणापलादितिमा
अन्यैश्चापिदृश्यत इति डविधौ चापि शब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन धात्वंतरादप्युपपदाभावे पिडः परमा यस्याः परमेति बहुव्रीहिः गति
रित्यत्र कर्मणि क्तिन्प्रत्ययोक्तेन अत्र चतुर्थ्यं नामनिर्देशे मुक्तानां परमायेग तेनेयेति मवतिनतु मुक्तानां परमगत्वपद इति विशेषो विनक्तिने रे
नैव तन्निर्देशनिगरेषु तुर्थेव कथनस्यत्र अग्निपावकमावेहत्यादौ सिद्धत्वाननत्वात् अभिधमानोव्ययो नाशो स्यास्त्यव्ययः विष्वादिगणताधि
त्वात् स्त्राभ्रावेणरविअयशब्दनि ॥ ॥

रा० ३१८

ष२

ष्यैत्मेनभो त्तर्थानांवाओ ... न्नरपरइलोपइतिवट्टुग्रीहावुन्नरपरलोपः पुरुषुम् ... रिषुशरीरेषुसारतीतिपुरुः ... संर्वेकर्मफलानि सनोतिददातीतिवापुरूणि भुवनानिस्मनिसंहारसमयेनाशयतीतिवापुरुषः ३ विशरणागत्यवसादनेषु षणुदाने षोन्त्कर्मणिरुषामन्यतमाद्दुः सर्वत्रसलवाकुलकानुषामादित्वाद्दानवहुत्वं सुराषमेतेर्भावैः समन्वितं व्योपिचेतेमहात्मायन्नस्मात्पुरुषउच्यतइतिमहाभारते सर्वकर्मफलदानं सर्वसंहारकत्वं चभगवतिप्रसिद्धमेव पूर्वमेवाहमिहासमितितत्पुरुषस्यपुरुषत्वमितिश्रुत्यनुसारेणहेतावेदात्मिकेवोध्यं पुरुःअग्रगमनरूपस्मात्पुरः कुषन्नेषुणाद्दिस्त्रैणाकुषत्नंसपुरुषशब्दस्यार्थः अतावुक्ताइतिवाबोध्यं साक्षादव्यवधानेनसर्वस्यद्रष्टा ... साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामितिसूत्रेणइनोव्यपानांमासात्रेरिलोपः

पूतात्मापरमात्माचमुक्तानांपरमागतिः अ
व्ययः पुरुषःसाक्षीक्षेत्रज्ञोक्षरएवच १५

हि

परमात्मसंज्ञायामेवसंज्ञायामित्यस्यस्वारसिकत्वंव्यवहारसाक्षिणितुगौणप्रासाक्षिशब्दप्रयोगः क्षेत्रंशरीरंजानातीतिक्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिइच्छाद्वेषइत्याद्युक्तलक्षणंतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतं एतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञइतितद्विदइतिचभगवदुक्तेः ज्ञातोधान्यमत्र ... निवासगत्योः कृतज्ञःस्मिन्नुपपदेआतोनुपसर्गेकइतिप्रत्ययेरूपसिद्धिः नक्षरतीत्यक्षरः एवकारात्क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थः तत्त्वमस्यादिश्रुतेः चकारात्व्यावहारिकोभेदः प्रसिद्धःसमभाराणतादितिभाष्यात्क्षरसंवर्लनेनअकारजसमासः अश्नोतेर्वासरतिमहाभाष्योक्तेरपूर्वात्मावितस्मादशः सरइतिसरप्रत्ययेव्यापकइत्यर्थोवा १५

नाम २

३१८

ज्ञानेंद्रियाणिसंयम्यसर्वाणिमनसासह एकत्वभावनायोगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरितिउक्तोयोगप्राप्यत्वात्योगः युजसमाधौच क्विच जोरितिकुत्वंतुक्तयोगंविदंति
लभंतइतियोगविदः तेषांनेतानिर्वाहकः योगक्षेमवहनादिनोतेयोगविदांनेता विद्ज्ञानेदस्मात्कपणात्रप्रापणात्जगुरोः अथवाचतुर्थ्यंतेयोगविदां
नेतेतिभवतिप्रधानंप्रकृतिर्मायापुरुषोजीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः अश्वानंतुधोमाधिकरणोकरणाधिकरणयोश्चेतिस्मृतः पुरुषः साधितः ईशेश्च
येस्थेशभासपिसकसोवरच् नरसिंहयोरिववपुर्यस्यसनारसिंहवपुः हलादिः नरज्ञातिनरः नरनेयञ्चवृत्तिचनौसिंहः सिंचेः संज्ञायाहेतुर्मौकश्चेतिसूत्रेणकप्रत्ययइ
कारांतेशनुगीउणादिषुअवयवार्थानुगमस्यगम्यशोभावा [illegible] इवयवार्थाभावेपिनक्षतिः अन्येतु सिंहोवर्णविपर्ययादिस
नुसारेणहिनस्तिसिंहहंस्याङ्ः हिंसिहिंसायांअचुउप्पंतेकर्मणावपुः उपवीजसंतानेजनेहसियमिकारः अर्तिसृधृवपिपजिनिधनिभ्योनिरितिउसिः ना

योगोयोगविदांनेताप्रधानपुरुषेश्वरः नारसिंहवपुःश्रीमान्केशवः पुरुषोत्तमः १८

रसिंहवपुरितिमंत्राः श्रीरस्यास्तिनित्यंश्रीमाननित्ययोगेमतुप्श्रीपतेसेवैः श्रीक्विपचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजुश्रीणांदीर्घोसंप्रसारणंचेतिक्विपिदीर्घः
प्रशस्ताः केशाः संत्यस्यकेशवः केशाद्वोन्यतरस्यामितिवः क्लिश्यतेकेयज्ञेसेवैः श्रीमत्तंधेः क्लिशेरन्लोलोपश्चास्यनयस्मात्तेयजुस्यात्माहतः के
शातनानेरंतः तस्मात्केशवनामाऽलंलोकेगेयोभविष्यसीतिविष्णुपुराणानुसारेणतुएषोदरादित्वंपुरुषोत्तमः यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्त
मः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः नाप्यत्तुपुरुषाणामुत्तमः पुसुक्तेतर्हिथिकाभिप्रायेणनत्वविग्रहेसमासः ननिर्धारणाइतिषष्ठीसमा
सप्रतिषेधात् नचतव्यर्थोरूपाविशेषानइतिवाच्यषष्ठीसमासेअतोदात्तत्वंसमासस्तुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमितिविशेषात्तत्वाप्यनातुनपतमुल्ला

त्तम

कि

त्रिपते कारणत्वेनानुपगम्यते सर्वः स्तगुणौ सर्वे निपपारे स्थूलखयिचयदूपहेष्ठा अंते चेदृति स्वकर्त्तरिवनप्रत्ययांतो निपात्यते असत असतश्चैव सर्वस्यप्र ५१ वा
पपात् सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात्सर्वमनेनप्रचक्षतइत्युद्योगपर्वणिपवस इति सम्यग्गाभ्नोति सर्वमर्थमितिसर्व इति भेकेविग्रहः अंतत्वात् त्र इति स्त्रैकदेशविरो
धः अत एव अंते चेत् किं स त्रो सारकइति प्रत्युदाहृतं हृत्तो सर्व समाप्तो भिततेति सर्व इति तु लक्षणा इति नानेपं सर्वोपेति चतुर्थ्यंतस्य गणानि सकलाः प्रजाः
संहारे इति शर्वः शृ हिंसायां कृग्रहश्रेभ्योवः शेते स्मिन् सर्वं शिवः भाष्यतु निसेदुगुणपतपाश्चुदृकृत शिवदूसुक्तं तिष्ठतीति स्थाणुः स्थिरत्वात् राभाम्भा
तुरितविकारि स्थ इति सूत्रेणानुप्रत्ययेन संवाकुलकात् स्थाणुः कीलहरे स्थिर इति कोशः भूतानामादिः कारणत्वात् भूतादिः आदीयते कार्यो तन्नेयं आदि
: आड् दुदाञ्जदाने इति धातुं उपसर्गेघोः किः निधीयते स्थाप्यतेऽस्मिन्निति निधिः सरवनिधिविशेष्यते अव्ययः इति अविनस्वरो निधिरित्यर्थः

सर्वः शर्वः शिवस्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ एम

पतु भाष्ये प्रलये यस्मिन् सर्वं निधीयत इति निधिकर्मण्यधिकरणे चेति किं प्रत्यय इत्युक्तं तत्कर्मण्युपपदे घोः किः स्यात् अधिकरणेऽर्थे जलानि धीयंते स्मिन्ज
लधिरिति आख्याने नहि निकारादिहत् तेनविहइदं कर्मण्यधिकरणे च प्रत्ययो भवतीतिव्याख्याने सूत्रेवेयथ्यात् भावअकर्तरि च कारके इत्यधिकारात्
वाऽन्नकालकर्मा पशुराभावे विधिते न किं प्रत्यय इति वाक्यं चिसमाधेयं चतुर्थ्यं तत्तु निर्धेयः व्ययायेति वा अनंतत्वपापनिधयइति समपि विशेषणावि
शेष्यभावे पाठक्रमे वधिमाना भावात् नहि भिन्नपरमपि विशेषणं पूर्वं गयोस्समिति निपमः न्येगुरुस्युक्तेः आरोरविसवंतेनमवशाद्वेनचद्वन्द्वीहिः
तितिशबणविशेष्यभावविनिगमनाविरहाच्च एवमेवाग्रे पव्यमानोयेत्यादिषुस्थितं सम्यक् भवो भवनमस्य पुभवः धर्मसंस्थायसजवासिषु १

मैवैषां मोक्षाणां फलानि भावयति भावनः फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् प्रपंचस्याधिष्ठानत्वेन धारणात् भर्ता प्रभवत्यस्माज्जगत्प्रभवः अपारीनेअप्रसर्वासु
क्रियासु सामर्थ्यात् प्रभुः ईष्टे इतीश्वरः सामान्यतः एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः १७ स्वयमेव भवति विद्यते स्वयंभुः किंच शं सुखं भक्तानां भावयतीति शंभुः शमि
तिसौतेः अपउपपदे भूधातो रत्न र्भावित रायथा तसिन्द्वादिभ्य उपसंख्यानमिति डुः दीपते स्वप्रकृते दितिशेऽस्रवस्वेडेनो स्त्रियां क्तिनत दिरूह्य श्रादितिर्देवमाता
तस्याश्चापत्यं वा सनातनो वा आदित्यः दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः पुष्करं कमलं तद्वदक्षिणी यस्य स पुष्कराक्षः विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि चेति कोशः पुंनाम्नि न
लं पुष्पपुष्टो वा बुलकाक्षे गुणाभावः अश्नुते व्याप्नोति विषयं अक्षि चक्षुः प्राप्यकारित्वांगीकारात् बहुव्रीहौ सक्थ्य क्ष्णोरिति षच् महान उत्कृष्टः

संभवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः १७ स्वयंभूः शंभुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः ॥ ॥

स्वनो नामभक्तः प्रणाशात्तस्मात् ऋग्वेदरूपो वा यस्य स महास्वनः अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदिति श्रुतेः बहुव्रीहावान्महत इत्यात्वं न च तत्र स
न्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव ग्रहणमिति वाच्यं महावाह्वाद्यनुरोधेन समानाधिकरणपदसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तेस्तत्रानं
गीकारात् प्रतिपदोक्तसमासग्रहणे तस्य समानाधिकरणोत्तरपदत्वनियमेन समानाधिकरणपदसामर्थ्यादन्यत्राप्यात्वमिति व्याख्यातृभिः स्वीका
रात् अनुभाष्य महानूर्जितः स्वनो नादः श्रुतिलक्षणो वा यस्य स महास्वन इत्सुकृत्वा सन्महदिति समासे आन्महत इत्यात्वमित्युक्तः तत्र कर्मधा
रयान्मेलर्थीयाच्च तद्गुतिलक्षणं वा स्वीकृत्य कथंचित्रियं न लालायं प्रतिपदोक्तसंसापेक्षेति सुधीभिर्ध्येयं॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

दा०
३१९

नस्त आदिनिधने जन्मविनाशौ यस्य सोऽनादिनिधनः निपूर्वाद्दधधातोः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् निधनशब्दः निधनं स्यात्कुले नाश इति विश्वः अने
नादिरूपेण विश्वं दधातीति धाता। कर्मणां तत्फलानां च कर्तासौ विधाता विशेषेण धाञः कृञ्समानार्थकत्वात् धातुर्विरञ्चेः सकाशादुत्तम उत्कृष्टः धातुरुत्तमः चतुर्थ्य
न्तकरणे धातुरुत्तमायेति भवति न तु धात्रुत्तमायेति बोध्यं। अथवा धातुशब्दो ऽकारान्तत्वांगीकारेण पृथिव्यादिधातुभ्य उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः अस्मिन्पक्षे चतुर्थ्यं

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः १८ ॥ ॥ ॥

न्तकरणे धातवउत्तमायेति भवति न तु धात्रुत्तमायेति धातुः उत्तम इति द्वे नाम नीवा कार्यकारणप्रपंच धारणात्परमात्मैव धातुरित्युच्यते धाञः सितनिगमिमसिस
च्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्नितितुन् अस्तु उत्तम इति नाम व्याख्यापनाम्नामाद्यंश शतं विवृतमिति वक्ष्यमाणभाष्यादिकनाम त्वपक्षो भाष्यकृतो ऽभिप्रेतः अन्यथा सर्वोऽरि
तिनी मव्याख्यायनद्वुक्तेरौचित्यादिति भाति १८ ॥ ॥

एम०
३१९

पादिहीनत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः नाप्यनुमानगम्यः तद्व्याप्तलिंगाभावात् नाप्युपमानसिद्धो निर्भागत्वेन सादृश्याभावात् नाप्यर्थापत्तिग्राह्यस्तं विनानुपपद्य-
मानस्याभावात् नाप्यनुपलब्धिगोचरो भावरूपत्वाभावात् अभावगोचरत्वाच्च षष्ठप्रमाणस्य नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात् प-
द्येवं शास्त्रयोनित्वं कथं अत्यंतप्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशरूपप्रमाणाविषयत्वेप्यध्यस्तातद्रूपनिवर्तकत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वमित्यप्रमेय इति भाष्ये। न प्रमा-
तुं महावाङ्गः शक्यायं प्रकाशत्वतः परंरूपं परमेतस्मादिश्वरूपान्न विद्यत इति हरिवंशे प्रह्लुत्प्रान्मानुमानं स्मात्कर्मणि शक्यार्थे अचोपत इत्यप्रमेयत्वं हृ-
षीकाणामिंद्रियाणामीशः तेषां स्वरूपेण हृषीकेशः यद्वा इंद्रियाणामीशो न जीववद्धेनोशः यस्य वा सूर्यरूपस्य जगत्प्रीतिकराः हृष्टाः केशाः रश्मयः सः

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोमरप्रभुः विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः १९ ॥

हृषोर्दागीरत्वात्साधुत्वं तथा च मोक्षधर्मे सूर्याचंद्रमसोः शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः बोधयन्स्वापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो
हर्षणं भवेत् अग्नीषोमकृतैरेवं कर्मभिः पांडुनंदन हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः इति अग्नीषोमौ सूर्याचंद्रमसौ भक्तसंबंधेन [illegible] हृष्यती-
ति हृषाः श्रीरामादिकः काप्रत्ययः केनां सुखानामीशः केशः हृषाश्चासौ केशश्च हृषीकेशः महर्षीणां सुखात्सुखेश्च [illegible] यात् हृषीकेशत्वमप्रकृतत्वं दृष्टं योगप-
वेश्यसंज्ञयोर्हरिरिति तु भक्ताः जगत्कारणं पद्मं नाभौ यस्य पद्मनाभः अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुरिति श्रुतेः परंगतो
स्मात्मन प्रत्येपि पद्मं नस्थाने नाभिः नहवंधनेनहो भस्येत्यच नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि प्राण्यंगे तु स्त्रियां मता प्रारोप [illegible] गं पुंस्यपीति केचित् भगवद्रूपेवेगो

धं२

रा०
३२०

रोगायं सत्समासविशेषरोगन च वा हाविनिज्ञापकाद्यधिकरणसमासः आहिताग्न्यादिः अचमत्त्ववपूर्वात्मागलोपश्च ह्रस्वत्वात् जितियोगविभागार
च नम्रियंते मरणः देवाः मरुः प्राणानामीशेन्द्र च तेषां प्रभुः अमरप्रभुः विश्वकर्मेकृतिविषयोस्य विश्वकर्मा जगद्धाविस्वादिस्वधिकरणेयो वैवालोके
रूतेषां पुरुषाणां कर्त्तापस्यैव तत्कर्मसंवेदितव्य इति श्रुतेः एतत्समस्तस्याद्युपस्थितं जगत् यस्य कर्मकृतिविषयः इत्येवं परतया व्याख्यानस्य सिद्धा
न्तितत्वात् उक्तः कर्माणि सर्वधातुभ्यो मनिनि तिमनिना कर्म शब्दव्युत्पादनसंबन्धात् विश्वानि सर्वाणि सारथ्यादीनि कर्माणि अस्य सः विश्वकर्मा
स्वस्वरूपं भक्तस्वरूपं चानपेक्ष्य यद्रूपयोग्यावचानि कर्माणि करोतीत्यर्थः इति तु मन्त्राः तदात्मभाविमनिनबाधः मनुते मनः मनस्ताने श्रीरणादिकंडः
नामपातोस्ति मंतेति श्रुतेः संहारसमये जगत् श्रितिमनु करोति ज्ञ ज्ञातत्व ज्ञानुकरणेपत्ववित्क्वोशितिकलोपः अतिशायेन स्थूलः स्थविष्ठः स्थूलस्थ
लतर स्थूलतमादि रूपेण तत्सैवर्त्तमानत्वात् सत्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख
इति श्रुतेः स्थाधातोः किजिरच्लचत्ययस्पअत्यन्तात् स्थूलसाक्षात् अतिशायने इष्ठन् स्थूलदूरयुवेत्यादिना परणादि परलोप पूर्वगुणयोः वा
देशेष्ठ करूपनिष्पत्तिः स्थविरोक्षव इत्येकं नामेति नाम्यस्थविरो वृद्धः अनादित्वात् तादृशो पि क्षयवानिर्विकार इति स्थविरोक्षवः अजिरशि
शिर शिथिलस्थिरस्फिरस्थविर खदिरा इति किरजन्त धिकारस्य सूत्रेण तिष्ठते वुकि इत्ववच स्थविरक्षागति स्थैर्यं पीरित्यत्र ध्रुवेति पादांत
रादिगुपधेति कं स्थविरायक्षवायेति चतुर्थ्यंत २९ ९९

राम०
३२०

दुर्ग्राह्य गत्यत वैर

शोऽहंनमनसावानगत्यतइत्यगाह्याः यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासहेतिश्रुतेः प्रहठपापानेरायंतत्बलेनग्रहीतुंनशक्योवा दुर्ग्राह्यः पापिनावायुर्दुःस्पर्शः पापा
गिनाशरीरेदुर्धरापृथिवाम्रर्ग्राह्यः केशवोबलादिसुदुर्धों पर्वोक्तेः परमेशरीदेयत्वान्नास्तिग्राह्योस्मात्इतितुभक्ताः शश्वत्सर्वकालेपुनवः शाश्वताशाश्वतत्वि
तुमच्युतमितिमंत्रात्शाश्वतगतोवनप्रवेशश्चछेद्या अयंतत्रानवद्यमरण कर्षतिस्त्रीणांमनः हरसः अन्तमात्रोपिपियः स्त्रीणांप्रस ध्याकर्षणेनमनः उरुगायोनु

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णोलोहिताक्षःप्रतर्दनः प्रभूतस्त्रिककुब्धामपवित्रंमंगलंपरं २०

व कृ

गीतोवापश्यंतीनांकुतः स्तुनरीतिश्रीभागवतात्कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः विष्णुस्त मद्भावयोगाच्चप्रोगात्वतिशाश्वतकृष्णुयोगपर्वोनुसारेत्
स्वोदराद्दिलं भूवाचकः सद्वाचकः निर्वृतिवाचकः आनंदवाचकः तम्दावयोगात्सद्गमयोगात्कृष्णोवर्णोहिमेयस्मात्तस्मात्कृष्णोहमर्जुनेतिपाक्षणवि
लेखनेनकृषेर्गोरीतत्कूलोहितेअक्षिणीअस्पलोहिताक्षः परण्यातरादिसेहिरण्मयः पुरुषइतिप्रकृसतस्पयथाकथासपुंडरीकमेव॥ ॥॥ ॥ ॥

रा०
३२१

संज्ञिरणाइति यस्केनः समस्तपर्णोलोहितास इति मंत्रवर्णाच्च प्रलेपभूतानिप्रत [...] इति प्रतर्दनः तर्हि हिंसापापं नंघादिः त्रीनेम्बर्येपरि द्विगुणों संपन्नः प्र
भूतः अर्ध्वाधोमध्यभेदेन तिसृणां ककुभां धाम त्रिककुद्धामेत्येकं नामैतेन पालनेन ड्ड प्रत्यये त्रिशब्दः ककलौल्ये उभिप्रत्यये ककुप्शब्दः डुधा
ञ्धातोरातोमनिन् कनिप्वनिपश्चेति मनिनि धामशब्दः तिसृणां ककुभां समाहारस्त्रिककुप् तस्य धामेति विग्रहः भाष्यं तु कलितार्थपरतया
नेयं समाहारद्विगुः संभवेमध्यमपदलोपिसमासस्यागीकारात् प्रकृतेतु सत्यपि समाहार द्विगोनकिंचिदनिष्टमिति समाहार [...] द्विगुरेवात्रेति
सुधीभिस्त्वेयं पुनातीति पवित्रं पुवः संज्ञायां कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः इति पाणिनिस्मरणात् पूञ् इत्रः पूधातोः करणे इत्रो भवति संज्ञायामिति
प्रथमसूत्रार्थः येनात्मसुस्वरूपेण पञ्चानामिकाविहंनं तत्पवित्रमित्युदाहरणं अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च प्रादेशमात्रं विज्ञेयं प
वित्रं [...] यत्र कुत्रचिदिति स्मरणात् पूधातोरित्रः स्यात् धीकरणे देवतायां च कर्त्तरीति द्वितीयसूत्रार्थः ऋषिर्वेदः तदुक्तं रुषिणास
र्वस्यात्मा जगतस्तस्थुषश्च नीलसूक्तं मरीरदर्शनात् संबुद्धो शाकल्यस्येतायनोर्षेरप्यत्र अनार्षेत्यैवैदिके इति आख्यानाच्च पूयते नेने
ति पवित्रं मंत्रजातं पुनातीति पवित्रं देवता अग्निः पवित्रं समापुनाति इत्युदाहरणं प्रकृते तु कर्त्तरि देवतायां योऽस्मा यांप्रत्ययः प्रसंगा
नुसूत्रव्याख्यानमुदाहरणं च लिखितं स्मृतिमात्रेणायत्परं तन्नेति स्पृनसंततिं अमुभातिनिराचष्टेऽत्रस्तनन्मंगलं विदुरिति विष्णुपु
राणोक्तेः सर्वमंगलेत्यंत कर्षाः न्मंगलपरं एकं नामेदमिति भाष्यकृतः मंगोरलजित्यल [...] मतिगणेतो अत्रपरशब्दस्यमलविशे
षणत्वात् सर्वनामकार्यं तथा च चतुर्थ्यंतकरणे मंगलाय परस्मै इति भवतीति बोध्यं २० ॥ ॥ ॥

एम०
३२१

ईष्टे ईशानः सर्वभूतनियंतृत्वात् ईटः शतृ शानच् विविति शानच् वर्त्तमाने लङि स्यातोलट् ग्रहणात् चुत्तिसंज्ञावाधिकं कलक्कहणमधिकविधानार्थमिति न प्रथमा समाना धिक रणेपि क्वचित् सत्त्वात् प्राणदः प्राणान् ददाति द्यति चेष्टयति कालात्मना घाति संज्ञेयति वा प्राणदः स्वन प्राणानेस प्र चुतिनिति रिति शाव न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितावितिश्रुतेः प्राणितीति प्राणः सर्वप्राणिरूपत्वान्नस्य लघीनिरुद्धः वृद्धवृद्धोप्रकर्मकलात्कचैरिक्तः अतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः सर्वकारणाहृपत्वात् तच्छूस्यचेति इष्ठनि ज्यादेशः अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः प्रशस्य श्र इति श्रा देशः प्रशस्यत इति प्रशस्यः शंसु स्तुतौ कर्मणि काश्यपृ इति स्तुशास्वृदृजुषः क्यविति शंस दुहि गुहिभ्यो वेति काशिकोक्तेः प्रशस्य स्य श्र इति निर्देशान्नरेड ह शसु उहारणपत इति ह्याप न्वसेमासि हं इतरेयास्तु नृत्तं मृग पमित्यमिपुत्रो इतिकथनाच्च प्रजायंते प्रजाः उपसर्गेत्र संज्ञायामिति ड प्रजास्यात्संततौ जन इति कोशः पा

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः २१ ॥ ॥

रक्षरणे पातेर्डतिः प्रजानां पतिः प्रजापतिः हिरण्मयांतर्वर्त्तित्वात् हिरण्यगर्भः विरंसात्मानावा हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति श्रुतेः क्रियते हिरण्यं पल क्वहरणेरा ज्ञेरनः म्ररणेपाश्चेति चकारादन्यप्रत्ययेवाकुलकादित्वं शुणा निस्वद्दः संगर्भः गृह्णति गरणो अर्तिगृ भृ म्यां भन् गर्भो भ्रूणेर्भके कक्षीविति विश्वः भवतीति भूः सा गर्भेतस्य भूगर्भः पृथिवी कारणत्वात् मा श्रियः पतिर्माधवः धुञ्ञाकंपने अर्तिगृ स्तुभ्यां मन् गर्भो मौनाध्यानात्स्वयोगात्स विद्धि भारत माधवमीतिव्यासः मधुनामानमसुरं सूदितवान् मधुसूदनः कर्णमलोद्भवं वापि मधुनाम महासुरं ब्रह्मणोपचितिं कुर्वंस्तया न पुरुषोत्तमः तस्य ताततवधादेव देवदानवमानवाः मधुसू दन इत्याहुः ऋषयश्च जनार्दनमिति भारते मन्यते मधुः फणिपाटि नामिमनिजनां पुकप रिनाकि घनश्चससेनेनन कारस्य धकारं मत्वाप्य ष्नदादित्वात् ल्युप्रत्यय सू दनः पुच्चतुन सूददीपदीक्षश्चेति निषेधात्स्वरेभेदः २१ ॥ देवः उ

ॐ४

दी०
३२२

ईश्वरेश्वरः पुनरुक्तवासगुणोमैश्वर्येणनाथस्वाभाविकंपरं [illegible] निरस्तातिशयं यस्मात्तस्मात्सोप्यामिकिंत्वहमितिविष्णुपुराणेकालियोक्तेः विक्रमःशौर्यंतदस्यास्ति
विक्रमीक्रमणपादविक्षेपोवास्तिनोपरान्नोपदेशास्येतिवृद्धिनिषेधः धन्वास्यास्तिधन्वीकिनिनपुरुषणिनक्षिरगाधिधन्विपुरुतिसूत्रेणसिद्धोधनुःशार्ङ्गः अयासिंयोधनुष्मा
पोधन्वसनकोदण्डकार्मुकमित्यमरोक्तेर्धनुःपर्यायस्तेनाब्रीह्यादित्वादिनिः धन्वीधनुष्मान् [illegible] धानुष्कइतिकोशः प्राशस्त्यार्थैनिनाशार्ङ्गी धनुर्लाभः धन्वीपा
ध्येइतिवासाण्डवानोधनंपरइतिगीतासुविरुध्याचाधन्वीतिनुभक्तास्ति अस्मापामेधालक्नोविनिः मेधावीविनाग्रहडुंक्रमोगमनंस्यविक्रामकामतितृन्तिक्रमः
नास्तुत्तमोस्मात्अनुत्तमः दुःखेनशत्रुभिराधर्ष्यदुराधर्षः श्रिधप्राप्रागलभ्येधृष्टदुःसुखिन्नितिखल् प्राणिनांपुण्यापुण्यात्मकंकर्मकृतंजानातिकृतज्ञःसः
पुरुषप्र [illegible] यत्नरूपत्वात्कृतिः आत्मैवाधारत्वेनास्यास्तिआत्मवान्स्वमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः २२ सुरगुणंजेतेसुराःरत्नदीप्रौउः तेषांईशानामीशः सु

२१ ईश्वरोविक्रमीधन्वीमेधावीविक्रमःक्रमः अनुत्तमोदुराधर्षःकृतज्ञःकृतिरात्मवान् २२ सुरेशः
शरणंशर्मविश्वरेताःप्रजाभवः अहःसंवत्सरोव्यालःप्रत्ययःसर्वदर्शनः २३ २३ ॥॥

प्र २

रेशः शरणंतिदीनास्तिदुःखमस्मिन्ननेनवा [illegible] शरणंभृहिंसायांल्युट्करणे धिकरणेवाससरणंगृहरक्षित्रोरि [illegible] तिकोशः शृणातिदुःखं रक्षणाद्वकंकर्मेवैतिशर्म
सरवमविदुः स्वाभिभावकत्वस्यकर्मेनाशकत्वस्यचप्रसिद्धेः शर्मभगानसुखानिचेत्यमरः परमात्मनएवमुख्यसुखरूपत्वात्शर्मेतिपरमात्मनामोपपद्यतेतेनरांविश्वरे
तःकार्यमस्यविश्वरेताःसर्वकारणत्वात्तरीशिरिग्रणाय्योःसर्वधानमयोसनइत्यधिकारेस्वरुराभ्यांतुरुचेस्यमनतिटवीरणातिगच्छतातिपुल्लतेःभवत्यस्मात्भवःप्र
ताजांभवःप्रजाभवःसूर्यरूपध्यकाशरूपत्वादहरिवेअहःनजहातिअहःनजिजहातारातिकनिकनिनिनोपुपातिरत्वंसम्यग्वसत्यस्मिनक्षरणाद्यपनतिःकालो
प्रसंवत्सरःवसनिवासेअशेःसरःपरोस्वसरश्वावितहारिसस्मयः अवेडवालंरूपत्वाद्भगवतः निरातआलोवेरनिमस्मात्व्यालः अरनर्थेभनेव्यालोउद्दण
तेसर्पेइतिहनायुधकोशाऊनवत्सर्वविदाग्रहीतुमशक्यइत्यर्थोवाप्रतातिः प्रत्ययःज्ञानस्वरूपत्वात्प्रतिपूर्वादिणगतावित्यस्मादेरचमर्वेदर्शयतिस्वमक्तानस

नै विर ३२गगतो

दी०
३२२

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्य

नहिजातोनजीर्येहंनजनिष्येकदाचनक्षेत्रज्ञः सर्वभूतानांतस्मादहमजःस्मृतइतिमहाभारतेनजायंतेइत्यजः अन्येषामपिदृश्यतइति ३ः सर्वेषामीश्वराणामपीश्वरः सर्वे
श्वरः नित्यनिष्पन्नरूपत्वात्सिद्धः विध्वगस्मागत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः येगत्यर्थास्तेज्ञानार्थाइतिस्मृरणात्सिद्धिःसिद्धिरूपः किंतुसर्वभूतानांकारणत्वात्सर्वादिः स्वरूपात्
प्रच्यवतेत्यच्युतः च्युङ् गतौ शाश्वतंशिवमच्युतमितिश्रुतेः यस्मान्नच्युतपूर्वोहमच्युतस्तेनकर्मणेतिभगवद्वचनाच्च १०० इतिनाम्नामाद्यंशतंविवृतं॥ततः परंश्रोतृज्ञा॥प्र
तापरिहारायव्याकरणंस्तम्भमेवलिख्यते वर्षतिसर्वकामानितिवृषोधर्मः इगुपधलक्षणःकः कंतोयंपानेनभूमिंअपात्तकपिः वहीरूपाधातोरवद्वः वाऊलकाद्धलोपः वृष

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः वृषाक
पिरमेयात्मासर्वयोगविनिःसृतः २४ २५॥

वृषोसौकपिश्चवृषाकपिः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः आह च प्रक्षोपोवा कपिर्वराहः श्रेष्ठश्चधर्मश्चवृषउच्यते तस्माद्वृषाकपिंप्राहकश्यपोमांप्रजापति
रितिव्यासवचनं स्मृतः सनवर्षतिकामान्स्वाकंपपतिचक्रेणानवृषाकपिः इतितुविष्णुधर्मेस्मृः पृश्निगर्भः सर्वदेवगुरुःक्रमः वृषाकपिर्जेयंततश्चैकादशस्यप
धेश्रीधरस्वामिनः तत्रशांततनाद्वैयरमन्येषांपाउलकात्तुमलोपः वृषेविरहतामात्मरः तमाकंपपतीतितुभक्ताः रूपाणितिमातुंपरिच्छेत्तुनशक्यआत्माःस्व
रूपमस्यअमेयात्मासर्वेभ्योयोगेभ्यः संबंधेभ्योविनिःसृतःसर्वयोगविनिःसृतः असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः २५ २४ २४ २४

भी २

ॐ

ह्रा०
३२३

वसंतिसर्वभूतान्यस्मिन्वसतितिवासर्वभूतेषुवसुः वसूनामस्मि पावकइत्युक्तोवावसुः शस्तेन धनवाचिनाप्रशस्तंरागादिभिः क्लेशैरकलुषितंमनोस्यवसुमनाः वसो
भीष्ममनोस्येतितुधक्ताः शान्तस्वर्गतोभीष्मः शाम्यन्निवकृताशनः मांध्यानिपुरुषव्याघ्रतेतोमनतं कृतमनइतिराजधर्मोक्तेः अवितथरूपत्वात्सत्यः सत्यंज्ञानमनंत
मितिश्रुतेः मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा सच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः अस्मिन्पक्षेपारसत्याद्रूपसिद्धिः एवंत्रनुनत्रसाधुरितियत्सत्यमत्तरूपसिद्धिरितिवाच्यं समएक
श्चासायात्माचसमासमश्चात्मेतिविद्यादितिश्रुतेः सम्मितः असम्मितइतिवाच्छेदः सम्यक्शास्त्रेणमितः प्रमितइत्याद्यपक्षेअर्थः द्वितीयेतुअपरिछिन्नइत्यर्थः
सर्वेषुकालेषुसर्वविकाररहितत्वात्समः मयालक्ष्म्यासहितोवा अमोघः अवितथसंकल्पः सत्यसंकल्पइतिश्रुतेः हृदयाख्यंपुंडरीकं अश्नुतेव्याप्नोतिपुंडरीकाक्षः

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मासम्मितः समः अमोघः पुंडरीकाक्षोवृष
कर्मावृषाकृतिः २५ रुद्रोबहुशिराबभ्रुः ॥ ॥ ॥

अक्ष्यामो वृषोधर्मस्तद्रूपंकर्मास्यवृषकर्मा। वृषायधर्माय आकृतिः धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगइतिवचनात् २५ संहारकालेप्रजाः रोदयतिरुद्रः अ
तर्भावितणपर्थात्रुदेरकसोरोहाघरो दात्तत्वंतस्यरुद्रत्वमितिश्रुत्यानुसारेतुरोदितिरुद्रः इतिवाच्यं शिवविष्ण्वोरभेदज्ञापनायेदृशानिनामानिमध्येमध्येपठ्यंते
उक्तंबहरिवंशेकैलासयात्रायांश्रीसदाशिवेनश्रीकृष्णंप्रति नामानितवगोविंदयानिलोकेमहांतिच तान्येवममनामानिनात्रकार्याविचारणेति रोदनंह त
संपदादिः दुंद्रावयतिरुद्रः रुदंद्रावयतेयस्मात्तस्माद्रुद्रोजनार्दनइतिब्रह्मांडोक्तेः रुधातोऽप्यरयेरुद्रइतिरकाररूपसिद्धिः बहूनिशिरांस्यस्येवबहुशिराः स
हस्रशीर्षापुरुषइतिश्रुतेः बिभर्तिलोकानबभ्रुः ॥ ॥ ॥

रा०
३२३

४३ ४२

विश्वस्ययोनिरुपादानकारणंतविश्वयोनिः शुचीनिश्रवांसिनामान्यस्यशुचिश्रवाः शुचीनिश्रोणातिवाशुचीनिश्रवणीयानिश्रोणामीह धनंजयानचपापानिगल्का
मिनेनोहंवैशुचिश्रवाइतिमोक्षधर्मेषुनास्तिमृतंमरणमस्यामृतः अजरोऽमरइतिश्रुतेः शाश्वतश्चासौस्थाणुश्चशाश्वतस्थाणुः सर्वकालसंबंधीसर्वदेशसंबंधीचेत्यर्थः शाश्वतस्था
णुरित्येविसर्गरहितएवपाठोभाष्यकृद्भिः कर्मधारयबलात्प्रतीयतेतेनचतुर्थ्यन्तकरणेशाश्वतस्थाणवेइतिभवतिनतुशाश्वतायस्थाणवइतिबोध्यं वरआरोहः
आरोहणमस्मिनवरारोहः यद्गत्वाप्राप्तानांपुनरावृत्त्यभावात् नसपुनरावर्ततइतिश्रुतेः महत्स्वंवसृज्यविषयंतपोज्ञानंमहातपाः २६ सर्वंगच्छतीतिसर्वगः सर्वं ४४
विजानातिसर्ववित्भातिसर्वत्रभानुः सर्वविच्चासौभानुश्चसर्वविद्भानुः सर्वज्ञः सनसर्वस्माद्भासतइतिनामार्थः अत्रसर्वविद्भानवइतिभवतिनतुसर्वविदेभानवइति

विश्वयोनिः शुचिश्रवाः अमृतः शाश्वतस्थाणुर्वरारोहोमहातपाः २६ सर्वगः
सर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनोजनार्दनः वेदोवेदविदव्यंगोवेदांगोवेदवित्कविः २७ ॥

वोघ मात१

विषुसर्वतः अंचतिपलायतेविषूवानात्दर्शीसेनाजरासंधादीनामनेनविष्वक्सेनः पुंवदर्विनङीपुनिवृत्तोनविमित्तकार्यनिदत्तेः साधुर्जनाजनान्दस्यू
नर्दयतिहिनस्तिजनार्दनः दस्युनाशकत्वाज्जनार्दनः दस्युयोगपर्वेतिविदयतिततेनापपतिवेदः तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञा
नदीपेनभास्वतेतिभगवदुक्तेः वेदंसमग्रमर्थतः पाठतश्चवेत्तिवेदवित् किंविधेयंकिमन्वेष्टंकिमनुष्ठेयंकिंकस्यैवेत् इत्यस्य दृष्टसलोकेनान्योमहदकश्चिनस
कारेशसर्वेः अंगैः प्रतीकैः साधनैः पुराणोक्तैर्वा पूर्णोः अव्यंगः वेदाः अंगानिपार्षदप्रायाण्यस्यवेदांगः कृत्स्नंचततंछंदोभिः स्तूयमानंमहर्षिस्मितारइतिदश
मोक्तेः वेदान्विदंतिमंतसांदीपनेरितिपुनः वेदवित्कविः क्रांतदर्शी २७

५१

दी०
३२५

लोकानध्यक्षयति प्रत्यक्षीकरोतीति लोकाध्यक्षः सुराणामिन्द्रादीनां सात्विकानामध्यक्षः प्रत्यक्षः सुराध्यक्षः तत्रापि कथमतस्त्राह धर्मेणात्मभगवद्धर्मेणाध्यक्षः धर्माध्यक्षः कृतकार्यरूपेणाकृतः कारणरूपेणाकृताकृतः वसर्गादिषु पृथक्पृथक् चत्वारः आत्मानः स्वरूपाणि विभूतयो वास्य चतुरात्मा ब्रह्मादक्षादयः कालस्थैर्याधिलंततव विभूतयोहरे स्तातजगतः सृष्टिहेतवः विष्णुमन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विजास्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेताविभूतयः रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्ततवः चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दन विभूतय इति विष्णुपुराणे व्यूहात्मानं चतुर्धैव वासुदेवादिनामभिः सृष्ट्यादीन प्रकरोत्येषः विभ्रत्तात्मा जनार्दन इति व्यासवचनात् चतुर्व्यूहः वासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धसंकर्षणा वासुदेवाद्यः चतुस्रो दंष्ट्रा अस्य चतुर्दंष्ट्रो नृसिंहविग्रहः चतुर्भुजः स्प

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः २८ भ्राजिष्णुर्भोजनं भो
क्ता सहिष्णुर्जगदादिजः अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः २९ ॥ ॥ ॥ ॥

स्पष्टः २८ प्रकाशैकरसत्वात् भ्राजिष्णुः श्यामलादिनात्मनं भ्राजनशीलो भ्राजिष्णुः अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासाजनार्दनः ध्यात्वात्तसभामध्ये
हेम्नी वोपहितो मणिरिष्णुर्घोगपर्वोक्तैरितितु भक्ताः भुज्यते भोजनं भोपरूपद्रस्यर्थः भुक्ता भोक्ता सहिष्णुः सहनशीलः न सहते भक्तानां पीडामसहिष्णुरिति
भक्ताः एकतो धावते चक्रमेकतो हरिवाहनं एकतो विष्णुदूतानां [illegible] वैकल्यं वारितो मयेति यमवचनात् हिरण्यगर्भरूपेण जगदादौ जायते जगदादिज अ
नघो निष्पापः विजितज्ञान वैराग्यैश्वर्यादिभिर्विजयः जेता सर्वोत्कृष्टः विश्वस्यासौ योनिश्च पुनर्विश्वयोनिः पुनः पुनर्वसति तत्त्वराव नारे पुपुनर्वसुः २९

एम०
३२५

इंद्रमुपगतोनुजत्वेनतदुपेंद्रः ममोपरिपथेंद्रः संस्थापितोगोभिरीश्वरः उपेंद्र इतिकृष्णत्वांगायंतिभुविदेवताः इतिहरिवंशे बलिंवामनरूपेणयाचितवान्वाम
नः सएवजगत्त्रयंक्रममाणः प्रांशुरभूदितिप्रांशुः तोयेतुपतितेहस्ते वामनोभूदवामनः सर्वदेवमयंरूपंदर्शयामाससप्रभुः भूः पादौद्यौः शिरश्चास्य चंद्रा
दित्यौचचक्षुषीइत्यादिनाविश्वरूपंदर्शयित्वातस्यविक्रमतोभूमिंचंद्रादित्यौस्तनांतरस्थौ नभःप्रक्रममाणस्यजानुमूलेव्यवस्थितावित्यादिनाप्रांशुत्वं
हरिवंशेप्रदर्शितं नमोघः कदाचित्पुनरमोघः भक्ताकल्पवृक्षात्वात्तस्यकश्चिद्दूषितः सुहृत्समोनवाप्रियोहिद्वेष्योपेक्ष्यएववा तथापिभक्त्यातन
जीतत्त्वापयासुरंडमोवदुपाश्रितोथइतिदर्शने। स्मृतिपवित्रत्वाच्छुचिः युधिष्ठिरादीनांसचिवइतिवा पावकेशुचिः मासस्मामोसिचात्मुपर्युद्धस्य
मेरुक्तेः उपधामुक्तोवमतिक्रांतित्रसुपथ्यंपमन्यसेमातुलेयमप्रियंमित्रंसखात्वमंत्रकोसि सचिवंकृत्वंसोहंदारथसारथ्यमितिप्रथयीत गोवर्द्धनोद्धरणा
दिभुवलत्वात्ऊर्जितः ऊर्जंबलंप्राणोनयोः परिज्ञानंहरणंद्विविक्रमतिक्रांतो। तींद्रः संगृह्णातिभक्तानसंग्रहः सृज्यतइतिसर्गः कार्यरूपः एकद

उपेंद्रोवामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः अतींद्रः संग्रहः सर्गोधृतात्मानियमोयमः ३० वेद्योवैद्यः
सदायोगीवीरहामाधवोमधुः अतींद्रियोमहामायोमहोत्साहोमहाबलः ॥ ॥ ॥

येणाजन्मादिरहितत्वयाद्वात्मात्मनेनधृतात्मागर्भेस्ववत्वेअधिकारेषुप्रजानियमयतीतिनियमः अंतर्यच्छतिसर्वान्यमयितायमः ३० अज्ञोवेदितेति
नवेदनार्हत्वात्वेद्यः विद्याः सर्वाअधीतेवेद्यः सदायोगीवसईयोगीसर्वक्रियाकार्येहोपिवस्तकोकर्तृत्वात्ः वीरान्दैत्यान्हंतीतिवीरहा मायायाः भगव
द्विद्यायाः धवईशोमाधवः माविद्याचहरेः प्रोक्तातस्याईशोयतोभवान्तस्मान्माधवनामासिधवः स्वामीतिशब्दितः इतिहरिवंशे यथामधुमक्षिकामधुप
रमीतिमुत्पादयतितथायमपीतिभाष्योक्तेः मधुरसविसर्गांतः पाठोसातिसविसर्गेपाठेतुवसंतः ज्पमीद्रुमस्मारकः इंद्रियागोचरत्वादतींद्रियः मा
याविनामपिमोहकारिणीमहतीमायायस्यसमहामायः ममभायादुरत्ययेतिभगवदुक्तेः महतीमायारूपाः स्वेतिभाष्याः मायाविद्यमेदेकरूपोचेतिवि
ष्णुः अहोवयमित्यादिनापरविद्यापिरूपावगमात् महानुत्साहः समहोत्साहः महत्त्वबलंप्रनतादिवक्षवालस्तुपस्याप्यसमहाबलः ३१

४ कांतमेवमूले व्याख्यातं तयोपलभ्यते अभियुक्तपाठोपि कांततयैवोपलभ्यते न तु नोनतया तेनेदमार्थिकार्थप्रदर्शनं न तु धात्वर्थोः प्रवेशः

महती बुद्धिरस्य महाबुद्धिः महत् स्वविद्यालक्षणं वीर्यमस्य महावीर्यः महत्यः शक्तयो ऽस्य तत्तत्कार्यानुगुणाः महाशक्तिः महती द्युतिः कांतिरस्य महाद्युतिः इदंतदिति निर्देष्टुं अशक्यं वपुः स्वरूपमस्य अनिर्देश्यवपुः एवं वाधावधि तेनैव तन्निर्देशः श्री ऐश्वर्यलक्षणा श्रीर्नित्यमस्यास्तीति श्रीमान् पुनः अमेयः विदविषयः विद्यत्वात् तत्तादृश आत्मा स्वरूपमस्य अमेयात्मा महान्तमद्रिं गोवर्धनं मंदरं वा गोरक्षणेः मन्थनेन वा धृतवान् महाद्रिधृक् अत्र श्रीमदाचार्य भाष्ये टीकांतरे च धर्घ धातुर्विग्रहे दर्शितः किं तु महाद्रीं धृतवानिति भगवान् महाद्रिधृक् निर्ग्रामागलमागलं प्रक्रिया न प्रत्ययस्तेति कुलं कि नु मस्य यो यस्मा क्रियते कर्तृत्वं न स्यकर्मगौणत्वे शादिशब्दानं न किं न विनाः पि कुलस्याकारांतं महाद्रिधृष्ट इति चतुर्थ्यंतं द ३१ महानयं वासरद्युशेषोध

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ३१
महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः अनिरुद्धः सुरानंदो गोविंदो गोविदां पतिः ३२ ॥

महत्वोऽस्य महेष्वासः महीं बिभर्तीति महीभर्ता श्रीलक्ष्मीः तस्याः निवासः श्रीनिवासः सतां सज्जनानां गतिः प्राप्यस्थानं सतां गतिः न केनापि शत्रुणा क्वापि निरुद्धः अनिरुद्धः सुरान् आनंदयतीति सुरानंदः गोविंदः नष्टां वै धरणीं पूर्वमविंदं यद्गुहागतां गोविंद इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुत इति मोक्षधर्मे पुरा गोविंदः सत्तायामिति साधुना अहं किल इंद्रो देवानां त्वं गवामिंद्रतां गतः गोविंद इति देवास्त्वां तोष्यंति भुवि शाश्वतमिति गौरेषा मवत्ते ताराणां त्वं वियद्रक्षते भवान् गोविंदस्त्वं ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवानिति च हरिवंशे एतदनुसारेण तु गोपारराशिं ततो वेदवाणीं तद्विदां पतिर्विशेषेणापालको गोविदां पतिः ३३

त्रियंते दुष्टा य्वेनेनमरीचिः मृङ् प्राणत्यागे श्रोत्रादिकरं विजियं सेवनमा सायम स्वस्ये योपतंगघरितिदुष्टानमह सरश मो व्कोदमयति दुष्टान दमनः श्व
दुत्वादं स रखहंसः सरस दिवे चनेक्षीर नीरविवेचकहंसरखवा हंति संसारबंधवामेदरोगमाहं स इत्यमिमुक्तो के हं नघातोरूपः अहं सरति भावितो हंसर
तितु श्रोतरतिः तत्र परोक्षवादल्लापाकारलोपो रूष्यः सुपर्णः पक्षीसरवसुपर्णः द्वासुपर्णातिमंत्रवर्णात् भुजगोत्तमः शेषरूपत्वात्‌ हिरण्यवत् मका
शं सेतेहिरण्यं ब्रह्मांडनाभावुदरेस्य हिरण्यगर्भरूपरतिवासु सुष्टुतेयोरस्यत्तरनारायणरूपस्य सुतपाः प्रजानां प्रद्युम्नादीनां पतिः प्रजापतिः पुनः प्र
जास्वान्यंते तोज्ञनइस्यमरः मरीच्यादिरूपत्वाद्‌ ३४ नास्तिमत्युर्यस्य अमृत्युः सर्वपश्यतिसर्वदृक् हिनस्ति सिंहः इनवत्काशिरुमारकत्वात्‌ सिंहरव

मरीचिर्दमनोहंसः सुपर्णोभुजगोत्तमः हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ३४ अमृत्युः
सर्वदृक्सिंहः संधातासंधिमानस्थिरः अजोदुर्मर्षणः शास्ताविश्रुतात्मासुरारिहा ३५ ॥ ॥

पराक्रमशालत्वाद इति द्वितीयं शतं पुंसंधाता संधिकर्ता युधिष्ठिरत्वरूपत्वात्‌ तथाप्यसंधिमानलोकावाच्यतार्थमेवदोस्यकरणात्‌ भक्तोतः कारणेस्थि
रत्वात्‌ स्थिरः अजस्वाजः पुनः अजामेकामित्यादिमंत्रेछागरूपत्वोक्ताः अजतिक्षिपतिरिपूपालवधाय चक्रमित्यज इतितु भक्ताः सतद्वीभावप्रस
गात्रसम्यक्‌ यत्तछागवाविन्यजश्च दृश्वात्रापिवीभावाभावमसमाधेय इति नेः रुक्तं तत्र केपयुक्तनयोगिकेष्वश्लत्तेतु रूपिमूलकं गोगाहिति रिति ध्ये
यं दुःखेन मर्षितुं सोढुंशक्योदुर्मर्षणः दैवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरगैश्चय नसोढुंसमरेशक्यस्तवबुधसिकेशवमित्युद्योगपर्वणि शास्ता दुष्टानां दंड
कः विश्रुतः शास्त्रप्रसिद्ध आत्मा विग्रहो हीस्य विश्रुतात्मा सुरारीन्नरकादीन्‌ हंतिसुरारिहा ३५ ३५ ३५ ३५

५२

गरणान्युपदिशतिभक्तियोगमुद्धवार्जुनौप्रतिगुरुः उपदेष्टॄणामपिमध्येश्रेष्ठत्वाद्गुरुतमः धेत्तसर्वधामपरंधामेतिवचनात्सत्यस्त्रिकालाबाध्यः सत्यपराक्रमः अप्रति
हतसामर्थ्यः नित्तरंमिषतीतिपश्यतीतिनिमिषः अन्तरवानिमिषः अक्षिपक्ष्मवतो हिकदाचिद्दर्शनमदर्शनं अदर्शन चनास्मत्तदितिसर्वदादर्शनमेवयुक्तंसलक्ष्मीवैजयं
तीसम्याल्लिस्रग्वाविस्रष्टंमगरःप्रेनतरस्लसर्वयातिवैः उत्तप्रतिजयग्राहपार्थसेस्याद्यकेशवः वैजयंत्याभवस्मात्लातरत्नंकेशवार्सीतिद्रोणपर्वणिवाचो
वेदरूपायाः पतिः वाचस्पतिः पश्मः पतिपुत्रेतिसत्वविधानात्षष्ठ्याअलुक् अनरुवोदारणमहतीबुद्धिरस्यउदारधीः उदात्तमहतीर्भिर्ज्ञितिविग्रहः वाचस्पतिरुदार
धीरित्येकंनामित्याचार्याः वाचस्पतउपेदारधियेइतिचतुर्थ्यंते ३६ अग्रेश्रीशेनापतेश्यपतेअग्रणीः धातत्रामनेकार्थेलाङुलकोलुकमणीध्वितिरभविष्यतांवर्त्ते

गुरुर्गुरुतमोधामसत्यः सत्यपराक्रमः निमिषोनिमिषः स्रग्वीवाचस्पतिरुदारधीः ३६ अग्रणी
ग्रामणीःश्रीमान्न्यायोनेतासमीरणः सहस्रमूर्धाविश्वात्मासहस्राक्षः सहस्रपात् ३७ ॥ ॥

तांचमृत्तानांवैवभारत सैवसामग्रणीर्विष्णुः सैसः शृम्पश्चनिज्ञ शाइतिमोक्षधर्मेमुमुक्षुंमत्पुरस्थसमूहंनयतिप्रापयतिदृद्धारकंग्रामणीः श्रेष्ठोवा ग्राम
णानांपितेपुंसिश्रेष्ठेग्रामाधिपेत्रिविहस्मरः कान्वसामानियज्ञंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिसुक्तान्वश्रीरस्यास्तिश्रीमामानपुनः नित्तरणमीयतेगम्यतेस्मृतिस्मृ
तिपुराणतात्सयैविषयत्तयान्यास नयतिप्रापयतिकर्मफलंनेता एषचरुवामनीशिनिरितिश्रुतेः सम्यगीरणंस्पन्दनमस्यसमीरणः सहस्रमूर्धाविश
देयाविश्वस्यात्मास्वरूपंविश्वात्मा सर्वाधिष्ठानत्वात् सहस्राणिअक्षीणिअस्यसहस्राक्षः सहस्रपादाश्चस्यसहस्रपात् संख्यासश्वैस्येतिपादशब्दस्या
न्तलोपः ३७

आवर्त्तन्ते धर्मरक्षार्थं पुनः पुनः संभवतीत्यावर्त्तनः निवृत्तः परमो वैराग्यफलं स्त्री आत्मा वितमस्य निवृत्तात्मा यस्येंद्रियैर्विमथितुं कुहकैर्न शेकुरित्युक्तेः अनि
वृत्ताः पतंति निर्वीर्यमार्गात्प्रपि यानि निवृत्ताः प्रजसीमति मस्त्वात्सु आत्मा वितन्त्रमस्येति मुक्ताः संवृतो योगमाययापाच्छादितः नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायास
मावृत इत्युक्तेः संप्रमर्दयति दुष्टान् संप्रमर्दनः अहानि संवर्त्तयति सूर्यरूपेण अहःसंवर्त्तकः वहति अन्नं हविर्देवान् अग्निरूपेण वह्निः अग्निर्मुखं वै देवा
इति श्रुतेः न विद्यते इलास्य अनिलः कंसं निर्जित्य उग्रसेनायै च पृथ्वीदानात् । रुक्मिणीगणे तेवित्तन्त वीमन इलांति स्वपितीति वा इल स्वप्नक्षेपणयोरि
ति धातुः तथाहमपि तच्चिन्तानिद्रां च न लभे निशीत्युक्तेः धरतीति धरो धरणः पाधरणी धरो अनंतरूपेण वराहरूपेण वा ३८ शोभनः सर्वाल्लभ्यता निवार

आवर्त्तनो निवृत्तात्मा संवृतः संप्रमर्दनः अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः ३८ सु
प्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कः प्रसादोऽस्य सुप्रसादः किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतन इत्युक्तेः प्रसन्नो भक्तापराधैरकलुषित आत्मा चित्तमस्य प्रसन्नात्मा विश्वस्मिन् धर
मो ति प्रगल्भते विश्वधृक् विश्वधरणाद्धि विश्वधृगिति भाष्यं तु आर्थिकाभिप्रायेण सर्वेषु पुस्तकेषु श्लिष्टो विश्वधृगित्येव पाठात् विश्वं भुनक्ति पालय
ति विश्वभुक् विविधं भवतीति विभुः सत्करोतीति पूजयति धर्मरक्षार्थं गोब्राह्मणान् सत्कर्त्ता सत्कृतः पूजितैरपि पूजितः न्याय्यकर्मभिरेव साध्नोति पर
कार्यं साधुः जनान् संहारसमये जह्नुते अपनयतीति जह्नुः पृषोदरादिः वीस्वा गंगां गां जह्नौ यस्मा जुहुरितीरिज इति पौराणिकाः इदं च सर्वाः शक्तय
स्तन्निष्ठा भगवतेऽर्पितेति सिद्धांताभिप्रायेणायोज्यं ॥ ॥ ॥

ह्रि०
३२७

नारायणः नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः इति महाभारते नारायणाय नमः यस्मात्तस्मान्नारायणः परः स्मृत
इति ब्रह्मवैवर्ते आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति मानवे नारायणायनमित्यमुमेव सर्वसंसारघोरवि
षयंहरणाय मंत्रं परावर्तुमसमर्थयोपतयो लक्ष्माउ ध्रुवलरामुपदिशाम्यहं ध्ववाक् शिनिनाशं सिद्धे नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन इति व्यासः ३९
न संख्येयः कथनीयः शब्दागोचरत्वादसंख्येयः अप्रमेयः फलाप्त्यालोतत्ताहृगात्मा सः अप्रमेयात्मा विशिष्यते सर्वेभ्यो जितिरिच्यते विशिष्टः शिष्टं वेदोक्तं
कर्म करोति शिष्टकृत् विशिष्टान् करोति पालयति वा साधानाम्रो धातुर्विशेषपरो दृष्टः कुरुक्षेत्रानीत्याहरणाय चेत्सपि भाष्ये अविशिष्टानपि शिष्टान् करोतीति नि
त्युभक्ताः अपि चेत्सुदुराचार इति वचनात् शुचिः अंगार इव पुनः सुहृत्तुपहते अंगारणादयो सिद्धेः श्रीमद्भगवद्देहपि स्यादुपधाश्रुद्ध संश्रितानीति विष्णुः सिद्धो

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जह्नुर्नारायणो नरः ३९ असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः
सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ४० वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ४१

योऽर्थ्यमानोऽस्य सिद्धार्थः सिद्धः संकल्पः सिद्धिमुक्तिं ददातीति सिद्धिदः सिद्धिं चैत्रैवर्गिकमपि फलं स्वानुषंगिकतया साधयतीति सिद्धिसाधनः ४० वृषो धर्मः सत्रं
पञ्चाहः द्वादशाहादिः तस्य प्राजिधूषाही वर्धनि कामान वृषभः वेवेष्टि याः स्वक्रमरोण पुनर्विष्णुः वृषो धर्म एव सोपानपर्व यत्र आरोहपर्व वा वृषो धर्मः उदरो
रस्य वृषोदरः देशवक्षादिकमपि माधुरक्षेणाभिप्रायेणैव भगवानाहृतेनतत्ज्ञेदे स्तद्वृषे रोतितत्रतत्प्रजाते वर्धयति मन्तैः कृतमल्पमपि वर्धनः किंचिल्क
रोऽस्तु वेपि पस्वरत्वमितिदर्शने सर्वतैः किंचिदपि उरुक्रोतो सतन्वयः स्वैर्मन्तैः रत्नैः स्वप्रयंचरूपेणावर्धमानः एवमपि विविक्तः पृतः विविक्तोऽयुक्तविजनाविवि
कोशात् श्रुतीनां सागर इव श्रुतिसागरः श्रुतिकारणत्वात् श्रुतिनास्य यं विषयत्वाच्च ४१ ४१ ४१

राम०
३२७

शोभना भुजा अस्य सुभुजः । स्वेन रूपेण धार्यते न सुतस्तुभिर्दुर्धरः । प्रशस्ता वाग् अस्यास्तीति वाग्मी । महांश्चासौ इन्द्रश्च महेन्द्रः । वसु धनं ददातीति वसुदः । दीयमानं वस्वपि स एवेति पुनर्व सुरिति भाष्ये । तत्र पुंस्त्वमार्षं वसतीति वसुः । अनेकानि रूपाण्यस्येति नैकरूपः । बृहद् रूपं यस्य सः बृहद्रूपः । शिपयः पशवस्तत्र यज्ञरूपेणाविष्टः प्रतिष्ठितः शिपिविष्टः । यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति श्रुतेः । अथवा रश्मयः शिपयस्तेषु निविष्टः शिपिविष्टः । प्रकाशयतीति प्रकाशनः । ४२ ओजः प्राणबलं तेजः प्रतापः द्युतिर्देहकान्तिः ताः धारयतीति ओजस्तेजोद्युतिधरः । ओजः तेजः इति नाम द्वयं वक्तुं त्वाहुस्तेजश्चासौ द्युतिधरश्च तत्र विभागतः

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ४३ अमृतांशूद्भवो भानुः शशबिन्दुः सुरेश्वरः औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः ४४

वा । प्रकाशरूप आत्मा स्वरूपमस्येति प्रकाशात्मा । सवित्रादिभिर्विभूतिभिः प्रतापयतीति प्रतापनः । ऋद्धः परिपूर्णः । स्पष्टं अक्षरं प्रणवरूपं वाचकमस्येति स्पष्टाक्षरः । मन्त्रैर्बोध्यत्वान्मन्त्रः मन्त्रयतीति वा मन्त्रः । चन्द्रस्यांशवः इव मनुष्याणां आह्लादकत्वाच्चन्द्रांशुः भास्करस्येव द्युतिरस्येति भास्करद्युतिः ४३ उद्भवस्य स्थानं उद्भवः अमृतांशोश्चन्द्रस्य उद्भवः समुद्रमथने न चन्द्रोत्पादकः अमृतांशूद्भवः भातीति भानुः शशाङ्कं बिन्दुं लाञ्छनमस्येति शशबिन्दुः सदृशः सर्वोषधिपोषकः पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मक इति भगवद्वचनात् सुराणां देवानामीश्वरः सुरेश्वरः संसाररोगनिवर्तकत्वादौषधं जगतः सेतुरिव जगतः सेतुः एष सेतुर्विधरणः एषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः सत्याः धर्माः ज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्चास्मिन्निति सत्यधर्मपराक्रमः ४४ ॥

हा
३२८

ति३ पु३

भूतभव्यभवन्नाथः स्पष्टः पवनः पावनः पवतामस्मीतिवचनात्पावयतेपावनः भीषास्माद्वातः पवत इतिश्रुतेः अनान्प्राणानात्मत्वेन लातिगृह्णाति
अनलः सकलजीवनिकायरूपः जीवपरमात्मनोरभेदात् अनलोऽग्निरिवेतिवा भक्तानांकामानहिंसयाभिलाषान्स्वस्वरूपप्रदानेन हंतिकामहा
कामंपुत्रंकरोतिकामकृत् कांतः सुंदरः कांतोऽस्मिन्प्रियेवार्धिविष्णुः काम्यतेमुमुक्षुभिरपिकामः कामान्प्रकर्षेणाद्ददातिकामप्रदः प्रकर्षेणाभि
व्यक्तरूपतयाभवतिप्रादुर्भवतिपुनः प्रभुस्त्वममुंतेवालकमंबुजसेरामीतिदृशा मोक्ते: ४५ युगादियुगारंभंकरोतियुगादिकृत् इतिनाम्नोत्र

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः कामहाकामकृत्कांतः कामः कामप्रदः प्रभुः ४५
युगादिकृद्युगावर्तोनैकमायोमहाशनः अदृश्योव्यक्तरूपश्चसहस्रजिदनंतजित् ४६ ॥

नीयंशतंविष्टते पुनः निवृत्तादीन्यावर्तयतिकालात्मनायुगावर्तोनैकमायोवह्वाय रुद्रोमायाभिः पुरुरूपईयत इतिश्रुतेः प्रतिजीवम
विद्याभेदात्सुपर्णमात् महदशनमस्यमहाशनः यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनमितिश्रुतेः अदृश्योज्ञानेंद्रियाणांतत्र
हेतुः अव्यक्तरूपः सच्चिदानंदरूपः कारणरूपोवाव्यक्तरूपइतिवाछेदः नत्रस्थूलरूपोपीत्यर्थः सहस्राणिअसुराणां जयतिसहस्रजित् एवम
नंतजित् ४६ ॥

ग२

एम.०
३२८

इष्टः परमानंदरूपत्वात्सकलेस्याभिविषयः सर्वैः पूजितइतिवा इष्टइष्ट्यायांयतेरेवइज्ञासंगतिकरणात्वेनेष्ठिमन्यादिम्यां इष्टशब्दो सर्व्वैः सर्वांतर्यामित्वाद्विशिष्टः शि
ष्टानांविदुषामिष्टः शिष्टेष्टः प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहमितिभगवद्वचनात् शिखंडोमयूरपिंछंसोस्यास्तिगोपवेषधरस्यालंकारशिरोमणित्वेन शिखंडीनह्यतिभूतानि
मायया नहुषः वर्षतिकामानिति वृषः वृषोहिभगवान्धर्मः स्मृतोलोकेषुभारत निघंटुकपदाख्याने विद्धिमांवृषमित्युतेतिमहाभारते भक्तानांक्रोधंहंतिक्रोधहा
असाधुषुक्रोधंकरोतीतिक्रोधकृत्तत्कार्यमात्रस्यकर्तृत्वात्कर्त्ता क्रोधकृत्कर्त्तेत्यसाधीनाकर्त्ताछेदकइत्येकंवानामेतिभाष्यपरंचविभागसंख्या । वदंति विश्वेचैलो

इष्टोविशिष्टःशिष्टेष्टः शिखंडीनहुषोवृषः क्रोधहाक्रोधकृत्कर्त्ताविश्वबाहुर्महीधरः ४७ अच्युतः प्रथि
तः प्राणः प्राणदोवासवानुजः अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ४८ ॥ ॥ ॥

क्यवन्निनोबाहवो स्यविश्वबाहुः महीधरंजांधरतीतिमहीधरः ४७ भक्तेभ्यः कदापिनच्युतः अच्युतः तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यतीत्युक्तेः त्रैलोक्येगु
णैः प्रसिद्धत्वात्प्रथितः प्रकोपेरणातिप्राणयतिपुनः प्राणः मेघगंभीरावाचेतिदशमोक्तेः प्राणान्ददातिभक्तरक्षणार्थपुनः प्राणदः भक्तरक्षणात् सुरदत्त
र्थः वासवइंद्रस्तस्यानुजोवासवानुजोवामनावतारे सरसामस्मिसागरइतिभगवद्वचनात् अपांनिधिः अपांनिधयेइतिवस्तुर्थ्यंत अधिष्ठानस्यपरतः प्रपंचोपा
दानत्वादधिष्ठानम् अप्रमत्तः तत्कालिकतत्त्वकर्मफलप्रदस्य अप्रमत्तः स्वमहिम्निस्थितः प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठासंजातास्येतिवा ४८ ॥ ॥

स्कंदतीति वा पुरूपेण मोषयतीति स्कन्दः स्कंदस्य धारयो धरः स्कंधरः धुरं जगदुत्पत्त्यादिरूपां वहतीति धुर्यः वरान् अभिमतान् परार्थान् ददातीति वरदः वायुर्वहनेन वहनेन रुद्ररूपमस्य वा वायुवाहनः वसुदेवापत्यत्वाद्वासुदेवः बृहत्त्वात् नवोऽस्य चंद्रसूर्यरूपस्य बृहद्भानुः आदिः कारणं सन् देवः क्रीडादिमान् आदिदेवः पुराणि शत्रूणां दारयन्ति पुरंदरः वाचयम पुरंदरो चेति साधुः ४९ न शोको अस्मात् अशोकः तारयति भक्तान् तारणः तारयति देहं न विधिशिशुपालादीन् तारः परक्रमतव त्वात् शूरः शूरस्यापत्यं शौरिः अवहितमप्यपत्यं भवतीति सिद्धान्तात् जनानामीश्वरो जनेश्वरः अनुकूलं एव सर्वेषां आत्मरूपत्वात् अनुकूलः शतमावर्त्ता

स्कंदः स्कंदधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः वासुदेवो बृहद्भानुरादिदेवः पुरंदरः ४९ अशोकस्तारण
स्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः अनुकूलः शतावर्त्तः पद्मीपद्मनिभेक्षणः ५० पद्मनाभोरविंदाक्षः
पद्मगर्भः शरीरभृत् महर्द्धिऋद्धो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः ५१ ॥ ॥ ॥

दुर्भावा अस्य शतावर्त्तः पद्महस्ते अस्यास्तीति पद्मी अपरे णाधुनानलमिति श्रीभागवते पद्मनिभे ईक्षणे अस्य पद्मनिभेक्षणः ५० पद्मस्य नाभिः कर्णिकाः तत्स्थ त्वात् पद्मनाभः पुनः अरविंदे इव अक्षिणी अस्य अरविंदाक्षः पद्ममहृदयम् गर्भ इव तत्र ध्येय उपास्यत्वात् पद्मगर्भः शरीराणि बिभर्ति अन्नरूपेण पोषयति प्राणरूपेण धारयति वा शरीरभृत् महती ऋद्धिरस्य महर्द्धिः प्रपंचरूपेणावृद्धत्वात् ऋद्धः वृद्धः पुरातन आत्मा अस्य वृद्धात्मा महांति अक्षाणि इंद्रियाण्य स्य महाक्षः अक्षो विभीतक तरुः या कशाख्या कोषोऽक्षमिंद्रियमिति कोशात् गरुडोध्वजे स्य गरुडध्वजः चक्रपाणिवत्सरनिपातः गरुडोध्वजोऽस्येति वा ५१

न तुला उपमा अस्य अतुलः न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः कुतोन्य इति भगवद्गीतायां श्रीगीतेति शरीराणि प्रत्यगात्मतया भातिशरभः विभिस्त्रस्मात्सर्वे भीमः भीमा
दयोपादानः इति साधुः समयज्ञः समयं जानातीति समयज्ञः समत्वं समस्य यज्ञः स्वावासमेतं माएथनमच्युतस्येति प्रह्लादोक्तेः हविर्हरतीति हविर्हरिः अदे
हि सर्वयज्ञानां भोक्तेति भगवद्वचनात् अथवा हवीरूपत्वाद्धविः तथाहि सो हरिः सर्वपापहरत्वात् हरिः सर्वैर्लक्षणैः प्रमाणैर्ज्ञायमानलक्षणो ज्ञानं तत्र सा
धुः सर्वलक्षणलक्षण्यः सर्वशास्त्रतात्पर्यविषयत्वात् लक्ष्मीनित्यमस्याप्नोति लक्ष्मीवान् नित्ययोगमतुप् समितिं संग्रामं जयतीति समितिंजयः विगतः क्षरो ना

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान्समितिंजयः ५२ विक्षरो रोहितो
मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

नाशोस्मादिति विक्षरः रोहितो मत्स्यवपुर्धरत्वात् मार्ग्यते अन्विष्यते मार्गः हेतुः निमित्तोपादानोभयरूपः दमेन प्राप्यो दामोदरः उदरार्हक्षाम तिर्यह्विषयो दामो
दरः दमोदरः दमा दामोदरं विदुरिति महाभारते तपोभिः यागतैवङ्गदाम्नागात्तयोदरे ततश्च दामोदरं तां सपर्यो दामबंधनात् इति ब्रह्मपुराणोस
र्वान् सर्वान्सहते अभिभवतीति सहः महीं गिरिरूपेणाधरतीति पुनर्महीधरः महीधर महान्भागो भाग्यमस्य महाभागः वेगवान् अनेजदेकं मनसो
जवीय इति श्रुतेः अमितमशनमस्य सर्वसंहर्तृत्वात् अमिताशनः ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रा०
३३०

६२

उद्भूतो भवान् संसारात् उद्भवः क्षोभयतीति क्षोभणः प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः क्षोभयामास भगवान् सर्गकाले व्ययोदयौ इति विष्णुपुराणे देवनात्
क्रीडादिकारीति देवः श्रीर्विभूतिर्जगद्रूपा उदरे यस्य स श्रीगर्भः परमश्चासावीशनशीलश्च परमेश्वरः साधकतमं करणं अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्ति कार
णं धातृयात्त्वापारश्रयः कर्त्तेति विकरोतीति विकर्त्ता दुर्विज्ञेयत्वात् गहनः गूहतीति संवृणाति स्वरूपं गुहः ५४ संविद्रूपत्वाद्व्यवसायः अवतिष्ठते जगदस्मिन्नव्यव
स्थानः स तिष्ठते समाप्ते भवत्यस्मिन्न संस्थानः स्थानं वैकुण्ठादिभक्तेभ्यो ददातीति स्थानदः नानाकर्मकर्तृत्वेपि स्वरूपेण ध्रुवः परा ऋद्धिरस्य परर्द्धिः स्वप्रकाशज्ञान
रूपत्वया परमं स्पष्टः परमानंदत्वात्तुष्टः पूर्णत्वात् [illegible] पुष्टः शुभं सर्वेषां सर्वार्थे ईक्षणं प्रवृत्तेः कं यदिच्छितं वास्य शुभेक्षणः ५५ रमंते योगिनोऽस्मिन्निति रा

उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ५४ व्यवसायो व्यवस्थानः
संस्थानः स्थानदो ध्रुवः परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ५५ रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ५६

मः रमंते योगिनोऽनंते सत्यानंदे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते इति पुराणे विरमति जगदस्मिन्निति विरामः विगतं रजोऽस्मादिति विरजः ब्रह्मविप्रेण्य मा
र्गं यं ध्यानमात्रेण पुनर्मार्गः भक्तैः सम्यक् हृदये नेतुं शक्यो नेयः नयति भक्तोपहृतमल्पमपि नयः पत्रं पुष्पं फलं तोयमिति भगवद्वचनात् न नयति बह्वप्यभक्तोपहृतं
अनयः अभक्तोपहृतं नमेत्तोषाय कल्पत इति वचनात् चतुर्थं शतं विष्णुनाम्नां वीरः शुद्धदानस्य स्पर्धायां शक्तिमतां मध्ये श्रेष्ठः शक्तिमतां श्रेष्ठः
धर्मात्वेष्टकरोतीवा धर्मः धर्मवित्सु उत्तमः धर्मविदुत्तमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
र्न१

राम०
३३०

विगताकुण्ठाप्रतिबन्धोयस्मात्तेषां भक्तानामयं वैकुण्ठः पुराणात्सर्वोधिपतित्वात्सोपुरुषोमनन्दस्सुयोगपर्वविदा पुरुषः प्राणः प्राणोसेवरूपोस्प्राणाः प्राणोवेदं
ददातिब्रह्मणोपुनः प्राणदः योप्रजानांविदधातिशुर्वेर्वमोवेवेदाम्ब प्रतिहिताविनस्मादितिश्रुतेः प्रण ओमित्यनूपनेस्तुते प्रणवः वाच्यवाचकयोरभेदात्प्रणव
एववाप्रणमन्तीह यस्मैवास्तस्मात्प्रणवउच्यतइति सनत्कुमारवचनानुसारात्सु प्रपञ्चरूपेण प्रथमानः पृथुः हिरण्यपरूपेण हिरण्यगर्भः स्वर्णवाविनाशश्लो
लस्यतेनसचासौगर्भोभेकेः पुनर्हिरण्यगर्भः गर्भोन्तरोभेकेकक्षाविति विश्वः शत्रूनितिशत्रुघ्नं व्याप्नोतीतिव्याप्तः कर्तृरिक्तः वातिसर्वत्रवायुः प्रधः प्रकाशना
समर्थोक्षजमिन्द्रियजज्ञानमस्मिन्नधोक्षजः ५७ ऋतुर्वसन्तः ऋतूनांकुसुमाकरइत्युक्तेः [illegible] मनंदर्शनमस्यसुदर्शनः कालः कालः क कलयति

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः ५७ ऋतुः सुदर्शनः
कालः परमेष्ठी परिग्रहः उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः ५८ ॥ ॥ ॥

त्वयन्नामहमितिभगवद्वचनं परमेस्तवोत्कृष्टस्थानेतिष्ठतिपरमेष्ठीतसुतिरमेस्तकृते सलुकं अथवावेतिपरं परिग्रहस्तेनस्वीक्रियतेमुमुक्षुभिरस्मे द्वा ता
त्यागेनपरिग्रहः उग्रउत्कृष्टयथातथा [illegible] तिसंवत्सरः सदाशिवरूपः सदाशिवनामावासियकेसौमेद वचनमिचपात नामानितवगोविंदेत्युक्त
वचेलाच्च सम्यकृवसतिनत्कर्मसुनेतिकालरूपेणसंवत्सरः देशः कालस्तथाद्व्यमितसाधुकर्तृलानुतुर्धर्मस्वयन्मपरस्तुतेः दक्षः च्यनलसः स
त्कर्मेसविश्रामपतिजगतविश्रामः विश्वस्मिन्नदक्षिणाः विश्वदक्षिणां दक्षिणाः सर्लोदारपारछेदानुवर्त्निविति विश्वः ५८ ॥ ॥ ॥

रा० ३३१

विस्तार्यते जगदस्मिन्निति विस्तारः सर्वेत्र स्थितिशीलत्वात् स्थावरः आकाशादिवत् स्वार्थे स्तत्रापि स्थाणुः स्थिरः स इत्यपरोऽस्थाणुरविसर्गमध्यः अतएव स्थावरस्थाणव
इति चतुर्थ्यन्ते अस्ति भानीत्या अभियुक्तोक्तेः प्रमाणं प्रमाता सत्त्ववादो वा प्रमाणं ज्ञानं मर्यादा सत्त्वं दिगमात्तेष्विति विश्वः बीजमव्ययमित्येकं नाम बीजापाव
पायेति चतुर्थ्यन्तः अर्थ्यत इत्यर्थः नास्ति अर्थः परमार्थोऽस्मात् अनर्थः अपि च अस्यावक्तत्वेनाप्येव परमार्थत्वात् महानकोशो स्य महाकोशः महान् कोशोऽस्या
नंदमय इति वा महान्तः कोशा अस्मिन्वा ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात् महान् भोगः सुखं महा भोगः सुखे स्यादित्यमरोक्तेः महान्तो धना
अस्य महाधनः निष्किंचनजनप्रिय इति तत्त्वोक्तेः ५९ न निर्विण्णो भक्तकार्येष्विति निर्विण्णः अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः सप्तारूपः न भवतीत्यभूः इति वा धर्मे

विस्तारः स्थावरः स्थाणुः प्रमाणं बीजमव्ययं अर्थोनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः ५९ अनिर्वि
ण्णः स्थविष्ठोभूर्धर्मयूपो महामखः नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः ६० ॥ ॥

स यूपः स्वधर्मे यूपः यूपे पशुर्वध्यते यथा तथा भगवति धर्म इत्यर्थः भगवदधीनो धर्म इति यावत् अस्ति स्मृतीनमेव ... इत्युक्तेः भगवतः सर्वान्तर्यामित्वाच्च म
हान् सर्वमस्यापेक्षया धिक्फलत्वे मखः स्य महामखः नक्षत्राणि नेमयो यस्य नक्षत्रनेमिः शीतांशाविति विश्वः सर्वाङ्कारकः यस्य स नक्षत्रं जन्मकाले
स्यास्तीति नक्षत्री धर्मप्रधानो पुराणः सुशीलः प्रियंवद शास्त्ररतः सखा स्यादिति शुभप्रवरः कुलस्य पुमान् विवेकी रतलालसस्थितिः स्यादिति क्षमते स
र्वं ना चितेनापराधान् क्षमः अपराधसहस्राणि अपराधानि च ये मे नैकेन रेवेशः क्षमै पुराणपार्थिव इति स्कांदे क्षामः कृशो भक्तदुःखेनापस्थितो भक्तवत्सलत्वा
त् अथवा मरणत्वात् कारणमेतत्स्य दुःखमे हृदयान्नापसर्पति यत्कृष्णो विद्वेदिति चुक्रोश स कृष्णमां दूरवासिनमिति युधिष्ठिरपर्वणि सम्यगीहते इत्यवे शास्य समीहनः ६०

रा०
३३१

यज्ञोयज्ञरूपः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः क्रतुर्धर्मेष्वयन्मपइतिश्रीभागवतात् । इज्यतेइत्यतेइज्यः महाइज्यैकंनामेतिभक्ताः यज्ञेराजसूयेइज्यइतितदर्थः महतीइज्या
समहेज्यः करोतिनानाक्रियाः क्रतुः सतत्स्तापयेसत्रं सत्रप्रागरूपोवासत्रमसत्तांगतिमाप्यः सतांगतिः सर्वंपश्यतितच्छीलः सर्वदर्शी विशेषेणमुक्तोदोषैः
आत्माविमुक्तात्मासर्वंजानातिविशेषेणसर्वज्ञः ज्ञानमुत्तमम्इत्येकंनामेतिभाष्यदृष्टिभिन्नर्त्तनिरूपइतितदर्थः ६१ शोभनंव्रतमस्यसुव्रतः सकृदेवमम्प्रपन्ना
यतवास्मीतिचयाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेतिश्रीरामायणेशोभनंमुखमाननमस्य सुमुखः सूक्ष्मः दुर्विज्ञेयः शोभनोघोषा
यज्ञोनेनसुघोषः सुखंददातिभक्तेभ्यः सुखदः सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्त्ता मोहनमपिस्त्रीणांमनोहरतिमनोहरः जितः क्रोधोनेनजितक्रो

यज्ञइज्यो महेज्यश्चक्रतुः सत्रंसतांगतिः सर्वदर्शीविमुक्तात्मासर्वज्ञोज्ञानमुत्तमं ६१ सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः
सुघोषः सुखदः सुहृत् मनोहरोजितक्रोधोवीरबाहुर्विदारणः ६२ स्वापनः स्ववशोव्यापीनैकात्मानैक
कर्मकृत् वत्सरोवत्सलोवत्सीरत्नगर्भोधनेश्वरः ६३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धः वीरः तत्तत्कर्मसमर्थो बाहवोस्यवीरबाहुः विदारयतिरिपुवक्षोनरसिंहावतारेविदारणः ६२ स्वमापयतिप्रापयतिभक्तान्स्वापनः सुषुप्त्यन
शः अपराधीनः स्वेषांवशइतिवाव्याप्नोतिव्यापीनैकआत्मानैकात्मासकलजीवविवरूपत्वात् नैकानिकर्माणि करोतिनैककर्मकृत् वत्सा
नरणतिददातिगोपीभ्यः वत्सरः वत्साहरणलीलायांतथादर्शनात् वत्सलःस्नेहोभक्तेष्वस्यवत्सलः वत्साः संतिचारणाय अस्यवत्सीरत्नानि
उत्कृष्टानिवस्तूनिगर्भेस्यरत्नगर्भः धनेश्वरोधनेश्वरः अथाहंवसुदानइतिश्रुतेः ६३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दा॰

३३२

धर्मं गोपायतीति धर्मगुप् धर्मसेतुपेङ्गिति चतुर्थ्यंत धर्मं करोतीति धर्मकृत् तत्प्रशस्तो धर्मोस्यास्ति धर्मी सत् स्थूलं असत् सूक्ष्मं क्षरं विनाशी अक्षरं अविनाशि न विद्यते ज्ञाता यस्य किं
तु ज्ञानरूपः अविज्ञाता जीवो नाम विरूपः पञ्चानां गोपानां ज्ञातेति वा तस्य तत्त्वं न विज्ञायत इति श्रमोक्तं सहस्राणि अंशवः किरणा अस्य सूर्यरूपस्य सहस्रां
शुः विशेषेण धत्ते धारयतीति योगपतिर्वा जगत् विधाता कृतानि पर्याप्तानि लक्षणानि यस्य कृतलक्षणः युगपद्योग्यप्रयोगः कृतः गुणैः प्रतीतिर्न कृतलक्षणः हे
तलक्षणाविति चामरः ६४ गभस्तयो रश्मयो नेमयः चक्रवासगभस्तिनेमिः ध्यायेत् सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः इत्युक्तेः सत्त्वे तिष्ठतीति सत्त्वस्थः उपमस्थाने सदा लक्ष्मीरि
ति वा तत्त्वगुणे न प्राप्य इत्यर्थः नृसिंहरूपेण सत्त्वमोहमिति वन्ते सिंहः शशैर्विनोद्यत इति भाष्ये सिंहः हनन विक्रमो वा भूतानां महाश्चासौ ईश्वरः भूतमहेश्वरः

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी सदसत्क्षरमक्षरं अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ६४ गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिं
हो भूतमहेश्वरः आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ६५ उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः
शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ६६ ॥ ॥ ॥

आदिः कारणं स तो देवः सकलं दिव्यत्वात् अर्थाश्रयः आदिदेवः अत एव महान् देवः महादेवः देवानामीशः देवेशः देवान् बिभर्तीति देवभृत् गृणाति
तत्त्वं गुरुः देवभृतां गुरुः देवभृद्गुरुः सुराणां देवनाशकः शक्रस्यापि जनार्दन इति दानधर्मे ६५ उत्तरः सर्वोत्कृष्टः गवां पतिः स्वामी गोपतिः गोपायति
गोप्ता ज्ञानेन गम्यो न कर्मणा ज्ञानगम्यः न कर्मणोति श्रुतेः पुरापि भवत्वात् पुरातनः शरीरभूतरूपाणि भूतानि बिभर्ति शरीरभूतभृत् तपस्य पृथिवी शरीर
मित्यादिश्रुतेः भोक्ता पालयिता इति पंचमं प्राते कपिः सुग्रीवः इन्द्रो नेन कपीन्द्रः भूरिर्बहु दक्षिणा भूरिदक्षिणः ६६ ८१ ॥ ॥

राम॰

३३२

५२

सोमं पिबतीति सोमपः पुंसार्थाविरूपेण वा नानापयकार्यत्वात् अमृतात्मरसं पिबतीत्यमृतपः सोमः चेंद्ररूपाद्धारकः उमा नसीर्हेमवतीहरिद्राकीर्तिर्कांतिरिति विश्वोक्तेः कीर्तियुक्त इति वा पुरून्बहून्जयतीति पुरुजित् पुरुर्वा वरवः सत्तमापेन पुरुसत्तमः वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः बहवो ज्ञानतपसा पूतामद्भावमागता इति भगवद्वचनं विशिष्टेनयो व्यविनयः यौवनकामाद्भ्रमया व्ये क्रोधा [illegible] न्नार्थकारणात् अन्यायम मनुवर्तते तस्थिरवुद्धि लोलुपस्तु धीगप वैरि जयतीति क्रोधादीनजयः सत्यासंधाप्रतिज्ञास्य स सत्यसंधः नानृतं हि वचो विप्र प्रोक्तपूर्वं मयानघ भक्तत्वप्रतिज्ञेपपि लोकानां सत्यं वाभवेदिति हरिवंशे विप्रतिना रक्तसंवोधनं दाशो दाने दाशु दाने इति धातोः तत्रार्हो योग्यः दाशार्हः अर्पा पात्रतरः कोन्यस्त्रिभुले केशवविधेन कृष्णा कमलपत्राक्षस्त्वरैः वाजनार्दनादिति महाभारते वे वंश्यत्वाहं वंश्यो भवत्वाद्वादाशार्हः सात्वतनामवेदं शास्त्रं सात्वतं पोष्ठनं वैवंतं चेद्दपो वराक्षिकेरिति दलाउपु

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित्पुरुसत्तमः विनयो जयः सत्यसंधो दाशार्हः सात्वतांपतिः ६७ जीवो विनयिता साक्षी
मुकुंदोऽमितविक्रमः अंभोनिधिरनंतात्मा महोदधिशयोंतकः ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म॰ ५

दारागतत्तदा च क्षेत्रे सात्वतां नारदाद्याः शिंजनात् क्रियते वापतिर्योगक्षेमनिर्वाहकः सात्वतांपादवविशेषाणां पतिर्वा पतिर्गतिर्व्याधकं हति सात्वतां पति प्रथम सुकोक्तेः सातिः सुखार्थः सोत्रो हेतुमरांपदनः नस्मात् शः सातयः वा सत्य न्यायेन क्षिपि सातपरमात्मा सात्वतो भक्ता इति त्वनुपसर्गो त्रिपति रेवेत्व भियुक्ताः तसो मुलधें इति भत्वान्नक्षत्रं न ६७ जीवपति जीवः विनय तिविनयितातस्याः साक्षी विनयिता साक्षीसि कं मुक्तिं ददाति मुकुंदः एवोदरादिः अमितानि विक्रमाण्यस्येति मितविक्रमः तानि हवा रतानि चूलायं मांसि द्वामनुष्याः पितरो सुरा इति श्रुतेरभसंद्विवादी वांनिधिरिवो पादियः अंभोनिधिः अनंते श्रीमति वल मह इत्यात्मा वित्तमस्यानंतात्मा [illegible] महोदधौशेत इति महोदधिशयः अंतकः ६८ ॥ ॥ ॥ ॥

५२

दृ०
३३३

पाप३ जेर जि

न जायते प्रादुर्भवति अक्षुद्र हृदये यज्ञः महः पूजा तदर्हो महार्ह इति भाष्ये महान् अर्हो वा सेवनीको भोगस्थितो नीयः स एव स्वाभाव्यः जिता अमित्रा अनेनेति जितामित्रः
प्रकर्षेण मोदते मोदयतीति वा प्रमोदनः आनंदः सुखं एतस्यैव आनंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः नंदयतीति समर्धयतीति वा नंदनः नन्दः सर्वैः समृद्धो
ति अतो नंदः सत्यो धर्मोऽस्य स सत्यधर्मा हरिरहितः त्रिषु लोकेषु विक्रमो गमनमस्येति त्रिविक्रमः ६९ महर्षिः कपिलाचार्य इत्येकं नामेति भाष्यकृन्मतः महान्
ऋषिः कृत्स्नदर्शी महर्षिः कपिलश्चासौ आचार्यश्च कपिलाचार्यः सिद्धानां कपिलो मुनिरिति गीतासु आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि स्व

द ४
प१

ओं महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः आनंदो नंदनो नंदः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ६९ महर्षिः क
पिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृंगः कृतान्तकृत् ७० ॥ ॥ ॥

यमाचरते यस्मात् स आचार्य उदाहृत इति स्मृतेः कृतं जानातीति कृतज्ञः मेदिन्याः पतिर्मेदिनीपतिः युधिष्ठिरादयोऽस्य मेदिन्याः पतयोऽपि भगवदधीनत्वात् रामावता
रे पृथिवीपतित्वाद्वा त्रीणि पदान्यस्य स त्रिपदः दशानां देवानामध्यक्षः त्रिदशाध्यक्षः महत् शृंगं प्रमुख मुक्तं पर्व विषाणं वा मत्स्यावतारे यस्य महाशृंगः शृंग
प्रमुखे शिखरे चिह्ने क्रोडादावुपत्रके विषाणे त्कर्षयोश्चापीति विश्वः कृतांतं सिद्धांतं करोतीति कृतान्तकृत् यमं च कुशलकर्मैव कृतं तनोतीति तत्र यथा पाकृतांतो
इति रूपमसिद्धांते दैवाकुशलकर्मसिद्धमरः ७० ॥ ॥ ॥ ॥
हतांमर

राम०
३३३

महान्लोकोन्नेरेववराहः महावराहः गाः विंदंतिलंभयंत्यर्थान्गोविंदः मोक्षगत्वात् गोविंदोवेदनाद्भवमित्युद्योगपर्वणि सेनयासुष्टुयाति सुषेणः [illegible] यतिति
ति नेतातत्पवायत्रउपसर्गात्सुनोनीतिषत्वम् शोभनासेनास्यवा कनकांगदस्वर्णमयंचंपकमयंवाकेयूरं तदस्यास्तिकनकांगदी कनकंचंपकस्वर्णयोरितिविश्वः गु
हितंसंवरीतुंयोग्यः गुह्यः परमरहस्यरूपत्वात् श्रीसुहितगुहिम्यः [illegible]अपवक्तव्यइतिकश्यप् गूढाभिप्रायत्वाद्गंभीरः नद्यस्यकर्हिचिदितिप्रथमस्कंधोक्तेः गहनोदुष्प्र
वेशः [illegible]भक्तैः अवस्थात्रयभावसाक्षित्वाद्गहनो इंद्रियैरग्राह्यत्वाद्गुप्तः मायासोपामयास्वहायनमायस्यसिनारदेत्युक्तेः चक्रंसुदर्शनकौमोदकीतयोर्धरः च
क्रगदाधरः ७१ विधत्तेभक्तानांहितंवेधाः इतिभाष्यकृत्तदंचार्थिकंन स्वतंत्र्यं रूपं पृष्ठादरादि स्वकल्पनापत्तेः स्वपंतुविधविधानेरसस्प्रारस्सुतिवोध्यं संभक्ता
: स्वंगानीवास्यस्वांगः शत्रुभिनजितः अजितोभक्तैर्जितोवा कृष्णोवर्णोस्यपस्मात्तस्मात्कृष्णोहमर्जुनेतिमोक्षधर्मोक्तेः पुनः कृष्णः समर्थत्वात्दृढः दृढः स्थूले
दृशिशक्तेप्रगाढे पिदृढोमतइति अजिताभक्तैर्नितावविश्वः संकर्षतिकृष्टः स्वंसंकर्षणः नच्यवतेस्यिन्भक्तामहत्स्वाप्रलयायादि अतोच्युतः स्मृतोलोके

महावराहोगोविंदः सुषेणः कनकांगदी गुह्योगभीरोगहनोगुप्तश्चक्रगदाधरः ७२ वेधाः स्वांगोजितः कृष्णोदृ
ढः संकर्षणोच्युतः वरुणोवारुणोवृक्षः पुष्कराक्षोमहामनाः ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सएकः सर्वगोव्यापइतिकाशीखंडे संकर्षणोच्युतइत्येकंनामेतिभाष्ये वरुणोत्स्वप्रार्थयितुंवरुणः नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनचेत्यादिनवहनाश्रुतेन
पिमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मावृणुतेतनूंस्वामितिश्रुतेः वरुणापेरनवरुणालोकोलक्ष्यतेततआगतः वारुणः एवंप्रसारितः कृष्णोभगवा
नीश्वरः आदाधागात्स्वपितरंवंधनाद्वावहन्मुरारिमितिवरुणालोकगत्वानंदमाहायततआगमनस्परशमेउक्तेः वृश्चतिसंसारंवृक्षः भक्तकल्पवृक्षोवा
ध्यानपुष्करमंबरमितिश्लोके पुंगंजलंराजतिदधातिपुष्करमितिक्षीरस्वाम्युक्तेः पुष्करशब्दस्यजलवाचित्वावगमेश्रुतेः पिपुष्करपुष्कंजलंनश्यतिउत्तरतते
इतिश्रुतत्वासजलेसाक्षरगणइतियावत् तादृशस्याक्षिणीयस्यपुनः पुष्कराक्षः गोपादिदत्तपिकृतागसिशमतावयातेरशाश्रकलिलांतनसंकृक्राक्षः व
क्तानापभावनपास्थितस्यसाम्यं विमोहयतिमें रि[illegible]पद्दिमेनीतिर्भुत्युक्तेः एवमपिमहद्उन्नतंमनोयस्यमहामनाः ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ग२ स३ ... र१ नथा१

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतींगना भगोऽनित्योऽस्य भगवान् उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां
च स वाच्यो भगवानिति त्रिपुरारोरैश्वर्यं संहारकाले हंतीति भगहा स्वरूपसुखं नित्यमस्यास्ति आनंदी भक्तास्तु भग इव विशेषेणैनं च हैरा नहंति क्लेशपतिमहादेव स्त्वा
नंदवृत्तिभगहा नंदी प्रोक्तः कदंबकुसुमोद्भासि वनमाला विराजित इत्युक्तो वनमाली चीत्यादिवाक्य इति हारांबरे आदित्यादपि ज्योतिरादित्यो ज्योतिः कोटिसूर्या
धिकज्योतिः कोटिचंद्राधिकद्युतिः कोटिकंदर्पलावण्यः प्राणकोट्यधिकप्रिय इति पुराणादित्युक्ताः शिशुपालस्यापराधान् सहते सहिष्णुः पुनः अ
पराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसुः पुत्रस्य ते वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथा इति सभापर्वणि गतिमुख्याश्रयणीयेषु सत्तमः गतिसत्तमः ७३ शोभ

भगवान्भगहानंदीवनमालीहलायुधः आदित्योज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ७३ सुधन्वाखंडपर
शुर्दारुणोद्रविणप्रदः । दिवस्पृक्सर्वदृग्व्यासोवाचस्पतिरयोनिजः ७४ ॥ ॥ ॥ ॥

नं धनुः शार्ङ्गं अस्य सुधन्वा खंडः सपत्नस्य रसज्ञागमद्भ्याकैतः खंडपरशुः अखंडपरशुरिति वा अत्रासमंतात् खंडपरशुर्महादेवोऽस्यैश्वर्यमाधुर्ये वशत्वा
दिति तु भक्ताः मल्लानां मरणानि दिश्यायुक्ते भक्तानां सौम्यो विविरोधिनां दारुणः इविणं प्रदहातीति भक्तेभ्यो द्रविणप्रदः द्रविणं कांचनेवित्त द्रविणं च पराक्रम इति
विश्वः दिवं स्पृशतीति दिवस्पृक् वामनावतारे तथा दर्शनात् सर्वदृक्शिवे ह्यासस्य रूपत्वात् सर्वदृग्व्यासः कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुं को ह्यन्यः पुं
डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदित्युक्तेः वाचस्पतिरयोनिज इत्येकं वा नामेति भाष्ये वाचो विद्यायाः पतिः जननं मातृत्वज्ञापन इति च ७४ ॥ ॥

देवव्रतसमाख्यातानि त्रीणि सामानि प्रतिपादकान्यस्य त्रिसामा गायति त्रिसामा सामगः एतत्साम गायन्नास्त इत्यादि श्रुतेः वेदानां सामवेदोस्मीति वचनात् साम
परमानंदरूपत्वान्निर्वाणं अच्युतानंतगोविंदेत्याद्युक्तेर्भेषजं संसाररोगविद्योपदेशित्वाद्भिषक् भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमीति श्रुतेः संन्यासं मोक्षार्थं करोतीति संन्यास
कृत् शमं यावत् स्वेस्मासि[?]मः यतीनां प्रशमो धर्मः प्रियं मौनं वनवासिनां दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणामिति स्मृति कर्तृरूपेण शमः सुखेषु सक्तत्वात्
शांतः प्रलये तिष्ठंतीति स्थितिमत्तास्मत्र निष्ठा शांतिरविद्यानिवृत्तिः तस्याः स्वरूपत्वव्यवस्थापनात् परं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं परायणं पुंल्लिंगपाठे बहुव्री
हिः ७५ शुभान्यंगान्यस्य शुभांगः शांतिं रागद्वेषवर्जितं ददातीति शांतिदः सृजति सकलं स्रष्टा कौ मोदते कुमुदः कौ पृथिव्यां [?] चलतीति चलेन कुवलं जलं तत्र शेते

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक्। संन्यासकृच्छमः शांतो निष्ठा शांतिः परायणं ॥ ७५ ॥ शुभांगः शांतिदः स्र
ष्टा कुमुदः कुवलेशयः। गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६ ॥ अनिवर्ती निवृत्तात्मा संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ७७ ॥

कुवलेशयः शयवासवासिषिक्त[?] लुकृगोभ्यो हितो गोहितः गोर्भूम्याः पतिः गोपा पतिमत्ता[?]नृगोप्ता नि॰ वृषभो धर्मः सर्ववाक्षिस्य[?] वृषभाक्षः धर्मा
नुसारेणैव विषमस्य स्वताता[?] वृषो धर्मः प्रियोस्य वृषप्रियः ७६ न निवर्तते कर्मणो लोकसंग्रहार्थो अनिवर्ती विवृत्तव्यवकर्मणोः सुक्तो निवृत्तो विषयेभ्य आत्मा
चित्तमस्य निवृत्तात्मा संक्षिपति चराचरं गाता पाक्षमा सय्ये[?] स्वरूपागातस्तु स्थेमं करोतीति क्षेमकृत् स्मृतिमात्रेण यावनत्वात् पुनः शिवः वक्षसि[?] श्रीवत्सा
ख्यं चिह्नं वक्षस्यस्य श्रीवत्सवक्षाः श्रीर्वसत्यस्मिन् श्रीवासः श्रियः पतिः श्रीपतिः श्रीमतां विरंच्यादीनां प्रवरः श्रीमतां वरः ७७ ॥ ॥

स्प॰१ म॰२

ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः श्रियं तां श्रियं ददातीति श्रीदः तस्याः ईशः श्रीशः श्रियः शोभाया निवासः श्रीनिवासः पुनः श्रियो निधीयन्ते
स्मिन् श्रीनिधिः श्रियः कर्मानुरूपेण विभावयतीति श्रीविभावनः श्रियो लक्ष्म्याः धरः श्रीधरः सतामपि श्रियः करः श्रीकरः श्रयति सुखमेव श्रेयस्तं निरुपाधिकपरमे
र्गात्मस्वात्मसुखं तच्च परमात्मैवेति सिद्धान्तात् श्रेयः उपकरणं विषयवासनाविधास्तु च श्रीरिति प्रख्याता श्रीरस्यास्तीति पुनः श्रीमान् लोकत्रयस्याश्रयो लोकत्रयाश्रयः
७८ शोभनानि अक्षीणि अस्य स्वक्षः शोभनान्यङ्गान्यस्य स्वङ्गः शतमपरिमिता आनन्दा अस्य शतानन्दः नन्दयतीति नन्दिः सर्वधातुस्वरः ज्योतिर्गणानामीश्वरः ज्योतिर्गणेश्व
रः विजित आत्मा मनो येन विजितात्मा न केनापि विधेयः कार्य आत्मा विग्रहोऽस्य अविधेयात्मा विधेयो विनयग्राही स्मरः विधेय आत्मा चित्तं देहो वास्य विधेयात्मा वास

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमान्लोकत्रयाश्रयः ७८ स्वक्षः स्वङ्गः श
तानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः विजितात्माविधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ७९ उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शा
श्व१ श्वतस्थिरः भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ८० ॥ ॥

तीः कीर्तिरस्य सत्कीर्तिः छिन्नाः संशया अस्य छिन्नसंशयः ७९ उदीर्णः सर्वेभ्योऽधिकः सर्वतश्चक्षुरस्य सर्वतश्चक्षुः नास्तीशोऽस्य अनीशः न तस्येशो कश्च
नेति श्रुतेः शाश्वतस्थिर इत्येकं नामेति भाष्ये सकलकाले शश्वद्भावी नित्यस्यार्थे शाश्वते स्थिररूपेति चतुर्थ्यन्तं शाश्वताय स्थिररूपेति वा सविसर्गपाठे ता
पैरपरीति वैकल्पिकविसर्गलोपविधानात्तु चरममेव भुवि शेते सीतान्वेषणे सागरतीरे भूशयः क्वचित्सल्लवतल्पेषु निसृष्टपन्नमकाणिनः भूषणैस्ता भूषयः
शोभनोपात्तं गोपवधूरण इति हृष्टमोक्तेः श्रीवत्सादिभूषणैर्वैरनामतितु भक्ताः भूषयन्ति सेवे स्वपणाः नेषादिः भूतिः सत्ताविगतः शोकोऽस्मात् विशोकः ना
शोकः शोकनाशनः स्पष्टः ८० ॥

स्य१

यर्चींतिमंत्रौस्यांहोगिद्यमानानित्यर्चेष्मान्पद्राहितगंतंतेजारस्मादिभगवद्वचनात् अर्चितः पूजितः सर्वैः कुंभवदस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितमितिभाष्य
वुक्तान्यस्मंतिकुंभोसव्यारिंकचिदिह्लेवः कचित्कुंभैः कयामलकमुष्टिभिरित्युकुलाकीडतिनिश्चरतुर्वनइतिस्मामोक्तादितिमकाः विशुद्धत्मात्मास्यवि
शुद्धात्माविशेषेणशोधयतियापंविशोधनः नतिरुद्धः क्षयितपुनरनिरुद्धः नास्तिप्रतिरथः प्रतियोद्धास्यअप्रतिरथः पुनः प्रतिमानेनत्रीन्लोकान
तिरिच्यतेतंहंसपुंडरीकाक्षंकोनुयुध्येत्तबुद्धिमानित्युद्योगपर्वणिप्रकृष्टंद्युम्नंधनमस्यप्रद्युम्नः अमितः विक्रमोस्यामितविक्रमः ८१ कालनेमिनामान
मसुरंनिहतवान्कालनेमिहाकालनेमिरहंकंसस्तदवतारस्याहिति त्वभक्तः विंगरुडंदंण तिपुनर्वीरः शौर्ययुक्तत्वात्शूरस्यवसुदेवस्यापत्यंशौरिः पुनः

प्रतिरथः१

अर्चिष्मानर्चितःकुंभोविशुद्धात्माविशोधनः अनिरुद्धोऽप्रद्युम्नो — — मितविक्रमः ८२
कालनेमिनिहावीरः शौरिः शूरजनेश्वरः त्रिलोकात्मात्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः ८२ ॥ ॥

मा

शूराणामपिजनानामिंद्रशूरजनेश्वरः त्र्यवयवोलोकस्त्रिलोकस्तस्याआत्मा अंतर्यामित्वेनत्रिलोकात्माएवंत्रिलोकस्यशास्त्रिलोकेशः प्रशस्ताः केशाः
स्यंहिसक्तानात्र्यंशवोस्यकेशवः केशाह्वोन्मतरस्यामितिवः अंशवोयेप्रकाशंतेकेशसंज्ञिताः सर्वज्ञाः केशवंतस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाइतिम
हाभारतेकोब्रह्मेतिसमाख्यातईशोहंसर्वदेहिनांअवांतवांशसंभूतौतस्माकेशनामवानिहरिवंशेकेशीवात्तागच्छतोस्मात्सर्वधातुभ्योवाउल्कार्
पारानिकेशिनंहतवान्केशिहा हरतिकेरपिस्मृतः पापानिहरिः ८२ ८२ ८२ ८२

श्री०

३३६

काम्यत इति कामः सर्वैः सेव्यश्च कामदेवः कामान् भक्तानां पालयतीति कामपालः एवमपि कामोभिलाषोस्यास्येति कामी तरं हं भक्तानुपदर्शयितुमित्याद्युक्तेः कस्य
ब्रह्मणोप्यन्तोस्मात् कान्तः कृतश्चागमो वेदो येन कृतागमः अनिर्देश्यं जात्यादिरहितत्वात् इदं तदिति शक्यकथनं वपुः शुद्धस्वरूपमस्य अनिर्देश्यवपुः पञ्चो
वाचस्पत्यादिश्रुतेः वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः व्याप्य मे रोदसी पार्थ कान्तिरभ्यधिका स्थिता क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञित इति म
हाभारते पुनर्वीरः शूरः सुभटो वीर्यवान् सुभटः शूर इति विश्वः गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः किन्नरोरगचारणाः नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यत इति विष्णुपुराणे
धनं जयतीति धनंजयोऽर्जुनः स एवायमिति तथा पाण्डवानां धनंजय इत्युक्तेः ८३ ब्रह्मणे तपः संमतये हितो ब्रह्मण्यः ब्रह्माणं वेदं करोतीति ब्रह्मकृत् तद्ब्रह्मा स

कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनंजयः ८३ ब्रह्मण्यो ब्रह्म
कृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ८४ ॥ ॥ ॥

र्वं समस्तमुत्पादयतीति यद्वा ह्यादेशीय हरिर्विरिञ्चिहरेति संज्ञाभेदवानित्युक्तेः सर्वोपि ब्रह्मप्रसक्तमितेन भेदंपरं ब्रह्मोमात्रमगोचरः वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितमिति पुराणे
ब्रह्मतपो विवर्धयतीति ब्रह्मविवर्धनः सोयं तथोक्तः ब्रह्मवेदं तत्त्वं वा वेत्तीति ब्रह्मवित् ब्रह्मणो वेदस्य प्रवक्ता ब्राह्मणः शेषेणः स्वाध्याय प्रवचनेनेवेति
नाकाम्मादृत्यस्मादिश्रुतिवचनेनैव प्रवक्तेत्यवगमात् ब्रह्मतत्त्वमस्यास्तीति ब्रह्मी ब्रह्मादितत्त्वादीनि ब्रह्मज्ञो जीवरूपेणात्मनात्मानमेव वेदा
हं ब्रह्मास्मीति श्रुतेर्ब्राह्मणाः प्रिया अस्य ब्राह्मणप्रियः घ्नन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्यथाहं स पापः स ब्रह्मदावाग्निदग्धो वध्यश्च दण्ड्यश्च
नचास्मदीय इत्युक्तेः ८४ ॥

रा०

३३६

महांतः क्रमाः पादविक्षेपा अस्य महाक्रमः महांति कर्माण्यस्य महाकर्मा महत्तेजोऽस्य महातेजाः येन सूर्यस्तपति इति श्रुतेः महांश्चासावुरगश्च महोरगः सर्पाणाम स्मि वासुकिरिति गीतासु यथाश्वमेधः क्रतुराडित्युक्तोऽश्वमेधोऽपि स एवेति महाक्रतुः क्रतुर्धर्मश्च यस्य परः सुक्तेः महान् पश्चापाशं कृतवान् लोकसंग्रहार्थं महा पत्वा महान् यज्ञो जपयज्ञः महायज्ञः यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मीति भगवदुक्तेः महत् हविः ब्रह्मार्पणमित्याद्युक्तेः ८५ स्तव्यः स्तुतियोग्यः स्तवप्रियोऽस्य स्तवप्रियः स्तूयते येन स्तोत्रं गुणप्रतिपादकशास्त्रं सहस्रनामरूपं स्तुतिर्गुणकीर्त्तनक्रिया स्तोता स्तुतिकर्त्ता त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख इति श्रुतेः रणप्रियः रणे कोऽस्य पाण्डवानां रणसंधिकरणप्रियः दुर्योधनं सैवलं चकार रणाद्दुःशासनं तथा अपात्यिलायां

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः ८५ स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः ८६ मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रियः॥

चालितवान् तानिति विश्वेऽस्मिन्निति श्रीकृष्णोक्तेः अनंतकल्याणगुणत्वात् पूर्णः भक्तानां कामपूरणशीलत्वात् पूरयिता पुण्यः चारुः पुण्यप्रेतु चार्वेपि स्मरः पुण्या कीर्तिरस्य पुण्यकीर्तिः आंतरवाह्यव्याधिमयानस्य अनामयः ८६ मनसो जव इव जवो वेगोऽस्य मनोजवः अनेजदेकं मनसो जवीयः इति श्रुतेः तीर्थं स्वस्पर्शेन करोतीति तीर्थकरः सुहृत्तम ज्ञाति मनन्मे दैवतं दोम्यां हम्यापरिस्पर्शेन तत् मां आत्मा हि तीर्थीक्रियंते तैरेवमेव वधश्च कर्मात्मकं उच्छ्रितस्य तत् तिरश्मेव वसु सुवर्णं रेतोऽस्यैव सुरेताः अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत तदंडमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति व्यासः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

श्रीरामायनमः

हा०
३३७

म२ म२

वस्तूनिप्रकर्षेणायतिवसुप्रदःप्रस्याहमनुग्रहा मिहरिश्चैतद्दूनंयोनेरिनिदर्शनो।वस्तूनिधनानिप्रकर्षेणददातिपुनर्वसुप्रदंवसुदेवस्यापत्यंवासुदेवःमायपयात्मन
ःस्वरूपंछादयतिपुनर्वसुःवसत्वविशेषेणासर्वत्रवसुर्नारायणःनास्यपुनर्वसुना।ःब्रह्माब्रह्मापरंब्रह्म हविरित्युक्तेहविः ८७ सतांचस्निग्धंचेतिवेदेदृष्टंसंतने
नंततोविदुरित्युक्तानांगतिःप्रायःसद्गतिःसताकृतिरस्यसत्कृतिःसममंशतेनविश्वंतस्तत्तासर्वत्रप्रतीयमानोःधिष्ठानरूपासत्ताभूतिरस्यात्सद्भूतिःसतोभक्ता
ःपरायणमभीष्टमस्यसपरायणःपरपरायणमनभीष्टस्यात्मसराश्रमयोरत्यीतिविश्वरूपःशूरसेनःनास्यहनुमत्प्रमुखाःशूरसेनायदुश्रेष्ठः
दुश्रेष्ठोयदुश्रेष्ठःसतांनिवासंसन्निवासःशोभनाःयामुनायमुनानरागोगोपालाःयमवेष्टारिःस्यमुयामुनइतिभाष्यकृतयमुनायांत्रदूरभवोरोरेणो

वसुप्रदोवासुदेवोवसुर्वसुमनाहविः ८७ सद्गतिःसत्कृतिःसत्ताहमद्भूतिःसत्परायणः शूरसेनोयदुश्रेष्ठःस
न्निवासःसुयामुनः ८८ भूतावासोवासुदेवःसर्वासुनिलयोनलः ॥ ॥

वृंदावनादिरूपःसशोभनेनानेनयामुनंजलंशोभनमनेनेवतिनुभक्ताः ८८ भूतान्यावसंत्यभूतावासःवसुदेवविशुद्धसत्वंदयतेनवासुदेवःपुनःशेषेणास
त्वविशुद्धंवसुदेवशुद्धंतपदीपितेतत्रपुमानयाहतःसत्वेचतस्मिन्भगवान्वासुदेवाधधोक्षजोमेमनासा विधीयतइतिचतुर्थेशिवोक्तेःसर्वसवःप्रा
णापाधिकाजीवास्तेषांनिलयःसर्वासुनिलयःसतामोप्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेःस्वल्पयार्सिःशक्तिःसंपदानास्यविद्यतेद्दस्त्वनलइतिभाष्ये
एवंतुच्यनलमितिभेवन्नलनलइतीतिचतुरःपं भाष्यकारे तेरेवमभिप्रायत्वात्त्रभ्रूणादाविनिधनोःपुंसिसज्ञायांघइतिघेच्यनत्पनविद्यतेस्य
ति अलेमित्यच्ययग्रहणानुविग्रहणानुविग्रहप्रसिद्धनरलारिति॥ ॥ ॥

राम०
३३७

भक्तास्तु अनल इति छित्वानलति पारिजातादिपुष्पैः स्वभावेन च सौगंध्यं विभर्त्तीनलः नल गंधन इति धातुपाठात् सपारिजातपुष्पस्पर्शसंसर्गादनवासितः व भारभ
गवान्गंधं दिव्यमानुषदुर्लभमिति हरिवंशोक्तेः अत्रानुवासित इत्युक्त्या पूर्वमवासितोपीस्यत्वाभाविकमपि सौगंध्यमुक्तमिति विरोधिनां दर्पं हंतीति दर्पे
हा भक्तानां दर्पं ददातीति दर्पदः निजानंदानुभवित्वात् दृप्तः स्वेन हृदयधार्यते अनु दुरूपः दुर्धरः तृशाधिकृकरस्यामसा क्तास्तु चेतसामिसुक्तेः अपेतिग्रंथ
मध्येमंगलं अपराजितः स्पष्टः ८९ विश्वमूर्तिरस्य विश्वमूर्तिः महत्वात् स्थिरानेरलक्षणापि मूर्तिरस्य म...हामूर्तिः दीप्ता ज्ञानमपी मूर्तिरस्य दीप्तमूर्तिः
:स्वमपि न मूर्तिमान् अमूर्तिमान् न रूपमस्येहन्तथोपलभ्यत इति श्रुतेः अनेकाः भक्तानुग्रहार्थम्...योः स्य अनेकमूर्तिः स्वं सोपीस्यम प्रमितिजितिज्ञातु

दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोथापराजितः ८९ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् अनेकमूर्ति
रव्य– क्तः शतमूर्तिः शताननः ९० एकोनैकः सवः कः किं ॥ ॥ ॥

मशाकृत्वादव्यक्तः शतमसंख्याता मूर्तयोस्य शतमूर्तिः अत एव शताननः ९० परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितत्वादेक एव मपि
मायया बहुरूपत्वादनेकः अत्र एकाय नैकायेति चतुर्थ्यंतं सूपीति सोमात्रेति सवः अध्वर्धमेभ्यस्य न्मय इत्युक्तेः कशब्दः सुखवाचकस्तेन स्तूयते न क इति कं
ब्रह्मेति श्रुतेरिति भाष्यकृतः स्वं तु वामिस्यापयोतितिचेत् अर्थे आदिस्तं सीकृत्यकथं चित्तमाधेयकः स्यादुत्सानिल्लोके स्थितिविश्वोक्तेः ब्रह्मा
दिरूपइति तु अज्जुः पंथाः विचार्यत्वात्किं अथ ब्रह्मेति विशेष्यकाय किमेइति चेत् चतुर्थ्यंतं बोध्यं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दी० ३३८

यद्धेहेनतत्त्वेदे नवविशिष्यानिर्देश्य वाचिनात्राह्मा भिधीयेतेयदे ३० नेरदिति चतुर्थ्यंतं यन्नेरोर्दानलात श्रद्धभसोहिरिसंधिकोरस्वजितनिपजिम्पोउदिस्त्रात
भक्तास्ताएतिगच्छति तत्र तत्र भक्तहितसाधनायेति पतत्तनोति विविधालीलाइतितत्तदृस्मादुः तन्मेतेपतेततेरतिपतेतदेइतिवा चतुर्थ्यंतं तंबोध्यं यदमनुत्तम
मितिसंकनामेति भोष्मलोकानांबंधुर्हितनाहितनापदेशकोलोकबंधुः लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकनाथः मापाः लक्ष्म्याः धवोमाधवः तुलसीदलमात्रेण त
त्वस्यचुलुकेनवा विक्रीणाति स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलइत्युक्तेः भक्तवत्सलः ९१ सुवर्णोवर्णोस्य सुवर्णोइदृशो वुवर्णवे परस्परशलक्ष्कलात सुष
णस्यदृष्टलाभः सवमपिहेमस्त्रेगेस्यहेमांगश्चक्रपाणपादिवदिति भक्ताः नत्र चक्रपाणपादेरम्रहरणार्थेभ्यः परेनिष्ठा सप्तम्योवक्तव्याविसनुशासनसंभ्दा

यत्तत्पदमनुत्तमं लोकबंधुर्लोकनाथोमाधवोभक्तवत्सलः ९१ सुवर्णव
र्णोहेमांगोवरांगश्चंदनांगदी वीरहाविषमः शून्योघृताशीरचलश्चलः ९२

राम० ३३८

वारष्टांनोविषमः तस्मात्हेमसदृशोहेमैववांगमस्य सेर्थोबोध्यः परेषांतरणाहिंसितिरणमयः पुरुषइतिश्रुतेत्व रांग्यगान्यस्य वरांगः चंदनचांगदेश्ववचेष्ट्रास्यसः
चंदनांगदी चंदनमिवाल्हादकेमंगजदस्यास्तीति तनाचितेनकर्मधारयान्मत्वर्थीयइत्युक्तेः असुरवीरानहंति धर्मत्राणाय वीरहा विगतः समोऽस्मात्वि
षमः सुविनिर्दुर्भ्योइतिषत्वन तत्समोस्त्यभ्यधिकाः कुतोन्यइति भागवद्गीता सर्वधर्मशून्यत्वात्शून्यः घृताः विगलिताः आशिषो स्मात्घृता
शीः आप्तकामत्वात्नचलतितिस्वरूपात्सअचलः चलतितत्तस्माणिरूपेणचलः ९२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नमानोदेहादौनात्मन्यात्माभिमानवान् अमानी मानं भक्तानामपि देहात्माभिमानं ददातीति मानदः मान्यते पूज्यते सर्वैः मान्यः लोकानां चतुर्दशानां स्वामी स्वामी त्रिभुवनलोके प्रभुः स्वामी प्रगल्भते त्रिलोकधृक् त्रीन् लोकान् धारयतीति भाष्यं तु प्रागल्भ्यस्यैव धारणरूपतया कथयितव्यं त्रिलोकधरे इति चतुर्थ्यन्तं पितामहकधृक् इति वत् न तु त्रिलोकधृते इति कान्तरातयारस्य कुत्राप्यदर्शनात् भक्तेरपि त्रीन् श्रीमद्भागवतादिषु लोकान् अमात्सुतानि भुवनानि धारयतीत्युक्तत्वात् त्रिलोकधकः इति नाम्न एव धृत्वात् किं च त्रीन् लोकानित्यपि आर्थिको भिमापेक्षया न त्वेवं विग्रहः दिक्संख्ये संज्ञायामित्यादिना त्रिलोकसमासस्य निपतनत्वात् न च समाहारः यथा त्रिभुवनमेतिवत् पदित्रिलोकीनामपरास्या त्रिलोकी त्रापन्नैः तस्मात् अयं पचो लोकत्रिलोकी

मानदो।

अमानी मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् सुमेधा
मेधजो धन्यः सत्यमेधा धराधरः ९३ ॥ ७ ॥

...धक इति विग्रहः त्रिलोकनाथेन सततां मध्ये धीरः इत्यादिप्रयोगानुरोधेन दशाक्तांशकपार्थिवादित्वस्यावश्यकत्वात् इत्यमेवं वह्निकालं पूजयेद्देवीमित्यादिष्विव निर्वाहः इत्यलं शोभना मेधा यस्य स सुमेधाः मेधस्य सान्तः नञ्दुःसुभ्यः इत्यनन्तो नित्यमसिच् प्रत्ययः मेधयोरित्यासिच् सुमेधसे इति चतुर्थ्यन्तं मेधे शाक्रसखे नित्यं क्रमप्रवर्तितेति शिशिर हेतुकर मोहत्वेन प्रादुर्भूतो मेधजः धन्यः सुकृती पुण्यवान् धन्य इति कोशः धन्यापि त्रिषु लोकेषु धन्यो मातस्त्वं सुतः इति सामुद्रिकं सत्या मेधा यस्य सत्यमेधाः इति भाष्ये अत्रासिच् विसर्गः मूर्ते लक्ष्मीदेवता विशेषमात्मसत्यमेधस्मार्तं तत्स्वरूपं वीहिकर्मधारयान्यतररूपा अपलोनसुयोज्ये सत्यमेधसे इति चतुर्थ्यन्तं भाष्य कृता तेषुक्तं तु सत्यमेधायै इति शेषरूपेणाधराधराः धरः धराधरः ९३ ॥ ७ ॥

दा०
३३९

तेजसा दित्यरूपेण वर्षतीति तेजो वृषः आदित्साज्जायते वृष्टिरित्युक्तेः भक्तानां तेज इति पृथक्छित्वा सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वाद्वृष इत्याहुः तत्र मनोहरं स्युः हस्तैरपदे
व्याघ्रपुंगवऋषभकुंजराः सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः इत्युत्तरपदस्थता नामैवैषां श्रेष्ठपर्यायत्वोक्तेः व्याघ्रशार्दूलपुंगवऋषभेषोपादो ग
नेनपं यायातागग्रहणात् आद्यशब्दात् मुखचंद्रपादपद्मादि इति स्त्रीरत्नाम्यादि आख्यातेन ततोऽपि वृषशब्दस्य श्रेष्ठवाचकत्वालाभाच्च तत्र अन्योपि
विशेषः मल्लिनाथांतटीकायां द्रष्टव्यः द्युतेर्धरो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः स्पष्टः भक्तैस्सुपहृतास्सपर्याः पूजकर्षेणगृह्णातीति प्रग्रहः पामुक्तेः संप्रयुक्ताश्च ए
काजगतनुद्धिमिताः सर्वाः शिष्यादेवः प्रतिगृह्णातीति वैखपमित्युक्तेः निगृह्णातीदं ध्यानं निग्रहः व्यग्र इति छेदः विगतमग्रं नाशोस्येत्यर्थः भक्तानुग्रहे व्यग्र

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नै
कशृंगो गदाग्रजः ९४

इति वा भक्तानां अव्यग्रोऽनाकुलत्वादित्याहुः चत्वारि शृंगा इति मंत्रवर्णात् नैकशृंगः निगदेन मंत्रेणाग्रेऽतायता गदाग्रजः निशब्दलोप आर्षः उक्तं हरिवंशे देवतंत्रो व
र्णस्यावर्णीयोत्सीपोवदन्नां व्यंजनस्य वा आत्राणीति कपिर्नभादनो याभावायासु चेति अत्राणपस्मेपङ्क्तिः संभरंतिश्रम त्राणीत्यपेक्षिते प्रियातब्धानिमेक
पिः वृषाकपिरित्यपेक्षिते अयं नामावतिवत्सुवोगहे द नो विशारदं प्रध्नवाचः नाभानेदिमं इति दानमस इति चापेक्षिते तत्वायामिः आयासु हन्यंते
गावः याचामागिमयाविति चापेक्षिते इदं च सर्वं श्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानबलादुन्नीयते उक्तं च व्यासोदितः शक्रे यो विधिनस्वेष शंकरे सोसबितोऽ इति
पद्मागदो नाम श्रीकृष्णस्यावरजः तस्यावरजः तस्याग्रज इति ९४

सकि७

एम०
३३९

चतस्रो मूर्त्तयो विराट्हिरण्यगर्भेश्वरतुरीयात्मानो ऽस्येति चतुर्मूर्त्तिः चत्वारो बाहवो ऽस्येति चतुर्बाहुः चतुर्भुजं शंखगदाद्युधमिति दशमे चतुर्बाहुर्नाम वासुना
म वासुदेवेऽरूढमिति विहितं भाष्य कृता नामार्थं पंचनवतिः चत्वारो व्यूहाः शारीरपुरुषश्छन्दः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इत्येते ऐतरेयकोपनिषद्युक्ता अस्य चतुर्व्यूह
गं चतस्रो वेदानां तात्पर्यविषयाश्चतुर्गतिः चत्वार आत्मानो ऽस्य चतुरात्मा चत्वारो मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्या आत्मानो ऽन्तःकरणान्यस्य वा तन्मतः सृजतीति श्रुतेः चतुर्णामा
श्रमाणां भावः प्रेमास्मिन् चतुर्भावः चतुरो वेदान् वेत्तीति चतुर्वेदवित् चतुर्वेदः त्रिलोकवत् एकः पादो ऽस्य जगत् एकपात् ९५ समावर्त्तयति संसारचक्रं समावर्त्तः स

चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ९५
समावर्त्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ९६

र्वत्र वर्त्तमानत्वादनिवृत्त आत्मास्य अनिवृत्तात्मेति भाष्ये निवृत्तो विषयेभ्य आत्मास्य निवृत्तात्मा वा दुःखेन जेयो दुर्जयः दुरतिक्रमः भीषास्माद् इति श्रुतेः
दु र्भयाभक्त्यैव लभ्यत्वात् दुर्लभः जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते इति व्यासः भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये
ति भगवांश्च दुःखेनागम्यते दुर्गमः अन्तरायप्रतिहतैः अतिदुःखेनागम्यन्ते दुर्गाः अधिगतो ऽपि दुःखेन हृदये आवास्यते दुरावासः दुर्घं पयातया
द्भतितत्वाशीलाः दुरारिणः अधातो ऽर्गिनीः तान् हंति दुरारिहा ९६

स्वेनातिक्रम्यतीयः ३

शुभान्यंगान्यस्य शुभांगः पुनः अंगान्यंगादेवताः स्तन्नदुपासनेषु लोके सारंगो भ्रमरवल्लोकसारंगः शोभनस्तंतुस्तन्यमानः प्रपंचो स्यस्तु तंतुः तमेव तंतु वर्धयति तंतुवर्धि
नः इंद्रः कर्मास्य इंद्रकर्मा पूर्वपदस्यां इंद्रकर्मा सहशो लक्षणायो चितार्थलाभस्तु धर्मा क्रम्यते येन पारित्रात्तो मरांधिपः आनीयभुज्यते सो सोन किल्वा ध्यासु नाहिणा
इति दशमे साकूतश्रीवलदेवोक्तः महांत्यपि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्य महाकर्मा कृतमेव कर्मास्य कृतकर्मा कृतमेवास्य ज्ञानंतीति विदुरोक्तेः कृतं पर्याप्तश्चेत
विधपुरुषार्थप्रायेण आगमोस्य कृतागमः युगपर्यायो कृतमिति कोशः ५७ उद्भवत्यस्माज्जगत् पुनः उद्भवः विश्वातिशायि सौंदर्यत्वात् सुंदरः सुष्ठु उंदति सं

शुभांगो लोकसारंगः सुतंतुस्तंतुवर्धनः इंद्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः ५७
उद्भवः सुंदरः सुंदो रत्ननाभः सुलोचनः अर्को वाजसनः शृंगी जयंतः सर्वविज्जयी ५८

दः आर्द्रीभावचकेनानेन करुणाकोमलस्वांत इति भाष्ये कृतः पररूपं पृषोदरादित्वादिति च तरयभकास्कसुदृशोभा पामित्यस्य कल्पद्रुम पठितस्याविरूपं
तेन शोभावानित्यर्थ इत्याहुः रत्नवन्नाभिरस्य रत्ननाभः शोभनकः नेत्रे रूपमस्य सुलोचनः अर्च्यते अर्कः वाजमन्नं सनोतिद ... दातिवाजसन इ
तिभाष्ये भक्तास्कवाजेघृतेपिये हो अन्ने इति विश्वकोशात वाजं ददाति गोपेभ्यो वा नरेभ्यो वेत्यर्थः माऊः चतुर्विधं नाशापित्वास्वयंसबुभुजे प्रभुरिति दशा
मेक कपिका मंदरत्नमिति च शृंगमस्यातिमत्स्यावतारे शृंगी जनति जयंतः सर्वविदति लभते सर्ववित् जयत्यर्थः माऊः चतुर्विधेनाशीलो जयी निरुद्धीतीनिः
सर्वविच्चासौ जयी च सर्वविज्जयीत्येकं नामेति भाष्ये सर्वज्ञापिने इति चतुर्थ्यंतं ५८ ॥

प्रति: ३

सुवर्णः शोभनवर्णाविंदवोऽवयवा अस्य सुवर्णविंदुः विंदुर्लेशेवयवेइतिमेदिनी सुवर्णः सुवर्णसदृशइति भाष्यं शोभनवर्णत्वेनैव सुवर्णसदृशत्वाभानात् आत्मो पेन तत्पूर्वपदस्य सदृशलक्षणायां लिंगात्ययगमः लिंगस्य शब्दधर्मत्वादिति विदितमेव सुधियां सुवर्णं कनकं सुवर्णमिति सुवर्णशब्दस्य नपुंसकत्वेव आप्रणखा त्सर्वएव सुवर्णइति श्रुतेः अथ संशते क्षोभकैरपि न क्षोभ्यते अक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः स्यात् महाननतीर्थरूपो हृदः कालिपस्यानेन महाहृदः कालिपहृदं प्रकु त्तउपोष्य मासमरन्त्वचैत्सर्वपापैः प्रमुच्यते इति दशमोऽक्षेः गर्तशब्दोनेहक्के रथपर्यायउक्तः तेन महारथइत्युक्तंभवतीति भाष्ये एकादशसहस्राणि योध धये

सुवर्णविंदुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः महाहृदोमहागर्तोमहाभूतोम
हानिधिः ९९ कुमुदः कुंदरः कुंदः पर्जन्यः पवनोऽनिलः अमृताशोम
तवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः १००

न्धन्विनां अस्त्रशस्त्रप्रवीणः समहारथइतिस्मृतः इति भारते महानगोवर्धनादिसंबंधोगर्तोऽस्येतितुमक्कः तयानिविदिष्णुगर्तमितिदशमेमहान्भूतः सत्यः परमार्थसत्यः महाभूतः तेषामेषसत्यमितिश्रुतेः महान्निधिरिवोयादेवोगंमहानिधिः ९९ कौमोदतेकुमुदितंतनर्भावितरणपर्थमाश्रित्य कुंमोदयतीत्यर्थइतिभाष्ये कुंरवत स्वछानिकर्मफलानिराति ददातिकुंदरः कुदान्यस्यसंतिकुदः कुददामस्तेकौतुकवेषइत्युक्तेः पर्जन्यः वायुवेगवान्पु नः पवनः इलतिइलः प्रेरकः सनास्त्यस्य अनिलः पुनः अमृतंदेवभोग्यमाशयन्तिदेवान् अमृताशनः अमृतेमरणारहितंवपुरस्यामृतवपुः सर्वज्ञा स्यपुनः सर्वज्ञः सर्वतोमुखान्यस्य सर्वतोमुखः १००

स्य ३ पर्जन्यइवतापनाशनः २

टा० ३४१

सदैव २

नामगानतत्परादिमात्रादपि सुखेन लभ्यते सुलभः गीत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम संनिधौ तेषामहं परिक्रीतो धनंजयेत्यादि पुराणे पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्ये एष सत्सु भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्न इति महाभारते शोभनं व्रतं प्रतिशुक्लं सुव्रतः स्वसिद्धोऽन्यानपेक्षत्वात् सिद्धः शत्रून कामादीन जयति शत्रुजित् शत्रूंस्तापयति शत्रुतापनः न्यगूर्ध्वं सर्वाणि भूतानि रुणद्धि आवृणोतीति न्यग्रोधः उदुंबरमन्नाद्यं तदात्मना पोषयन्नुदुंबरः श्रुत्यन्तरे इति भाष्ये न्यग्रोधोडुंबर इत्यत्र संधिरार्षः न श्वोपि स्थाता इत्यश्वत्थः अन्यथोदरादिः तादृक्प्रपंचरूप इत्यर्थः ऊर्ध्वमूलमधःशाखम

सुलभः सुव्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः १

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैधाः सप्तवाहनः अमूर्तिरनघोचिंत्यो भयकृद्भयनाशनः १०२

अर्चींषि १

श्वत्थमिति भगवद्गीतावाक्यात् चाणूरनामानमांध्रदेशोद्भवं कंसहतकस्य मल्लं निषूदयति चाणूरांध्रनिषूदनः १ सहस्राणि अस्य सहस्रार्चिः तस्य काली करालीच मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा स्फुलिंगिनी विश्वरुची चेत्याख्या नाम जिह्वा अस्याग्निरूपस्य सप्तजिह्वः एवं सप्तैधांसि समिधो यस्य तद्रूपस्यैव सप्तैधाः सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वा इति श्रुतेः सप्तवाहनान्यस्य सूर्यरूपस्यास्य सप्तवाहनः सप्ताश्वरथसंयुक्तोधिभुजः स्यात्सदा रविरित्युक्तेः नास्ति मूर्तिर्घनरूपस्यामूर्तिः पुनरनघः अनघोऽपापहृतं पयोरिति धारणाकोशे इत्यधमपमित्यशाखय चिंतनत्वादचिंत्यः भयकृत् असन्मार्गाणां भयनाशनो भक्तानां १०२

गम० ३४१

ऐषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइतिश्रुतेरणुःसत्त्वःवृंहतिर्धतिवृहत् अत्रकृशविशेषणंकृशःअविपादशायांस्थूलोपितत्वंस्त्रीत्वंकुमारइ
तिश्रुतेःगुणात्मकस्याशानविभर्तिगुणभृत्परमार्थतोनिर्गुणःमहान्सर्वधर्मोसिनाविष्णोर्नाममात्रेकजन्मकास्वेनयांगतिंयांतिनतां
सर्वेपिधार्मिकाइतिनाममात्रेणजगदुद्धारकत्वात् नकेनापिधृतः अधृतः किंतर्हिस्वधृतःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितःश्रुतेःशोभनंवेदनिश्वसित
गालितयाआस्यमस्यस्वास्यःप्रागेववंशोऽस्यप्राग्वंशःब्रह्मादिरूपोहिभगवद्देशस्तत्रदवतारेष्वप्राणितिमसिद्धवंशपांडवानांपरीक्षिद्
स्तुतोनवर्धयतिवंशवर्धनः ३ अनंतादिरूपेणभुवोभारंबिभर्तिभारभृत् कथितःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरितिश्रुत्याता

अणुर्वृहत्कृशःस्थूलोगुणभृन्निर्गुणोमहान् अधृतःस्वधृतःस्वास्यःप्राग्वंशोवंश
वर्द्धनः ३ भारभृत्कथितोयोगीयोगीशःसर्वकामदः आश्रमःश्रमणःक्षामःसुपर्णो
वायुवाहनः ४

त्पर्यविषयीकृतः योगाश्चित्तवृत्तिनिरोधःसोऽस्यास्तीतियोगी अन्येनयोगिनोतेषांयेविहरंतेभगवांस्तत्रतथेति योगीशःसर्वान्का
मानददातिसर्वकामदः संसारारण्येभ्रमतांविश्रमस्थानत्वादाश्रमः श्रमपतिखेदयतिभक्तविरोधिनःश्रमणः श्रमुतपत्नि
खेदेवेतिपाठात् क्षामाःकरोतिप्रजाःप्रलयकालेक्षामःतत्करोतीतिणिजंनादच शोभनानिछंदोरूपाणिपत्राण्यस्यसंसारत
रूरूपस्यसुपर्णः छंदांसियस्यपर्णानीतिश्रुतेः वायुंवाहयतिचलयतिवायुवाहनः १०४ ॥ ७ ॥ ५ ॥ ७॥

धनषो धरः साधारणपेन र्धरः श्रीरामावतारे धनुर्वेत्तित कृण दोषान जानाति धनुर्वेदः दंडोदमयताम ति कवमा तम न्वादि रूपे णा दंयति प्रजां दमपि
तारं दुस्पफ लेदम्प नियोदमः सोपि स एवंति दमः अपराभिजोंत्पादिभिः रवुत्कटैः श्रामिर्णो पी भिर्जितः पुनराजितः स वीन शत्रून सहते सर्वसहः अ
यं च रणोग न वा न्तरः सर्वान स्त स्वकृत्ये षु तित स्थाः लोकान नियंतान वि पते नियमो ऽ न्यकृतो स्या नियमः नास्ति यमो मत्युरस्यापमः नियमो यम स्वयो गां
तेतरूपत्वा त्रिपमः पम श्चेति च भाष्ये ५ सत्वमाघगुणास्त त प्रशस्त मस्यास्ति सत्ववान् सत्वेप्राधान्येन स्थितः सात्विक इति भाष्ये सत्सु साधुः स
त्यः सत्येधर्मे च तत्परः सत्यधर्मपरायणः अभिप्रायः प्रियार्हः अभि कम्प्रिपते सर्वपुरुषार्थकांक्षिभिः अभिप्रायः प्रियार्हः अर्ह

धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दंडो दमपिता दमः अपराजितः सर्वसहो नियंता नियमोयमः ५ सत्ववान्सात्वि
कः सत्यः सत्यधर्मपरायणः अभिप्रायः प्रियार्होर्हः प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ६ विहायसगतिर्ज्योतिः सु
रुचिर्हुतभुग्विभुः

ति प्रियार्हः पयदिष्टतमं लोके पच्चापदपि तैं गृहे तत्कुरुणवतेयपतेजन्सह पमिच्छते जिस्मरणा तत्पागतासनपावादिपूजामर्हतीति अर्हः प्रियं स्तवं क
रोति भक्तानां प्रियकृत् प्रीतिं विषयेषु भक्तानां तस्मिन प्राप्ति दानेन वर्धयतीति छेदयतीति वर्धनः ६ विहायसे आकाशे गतिरस्य विहायसगतिः आ
काशं तो पि विहायशब्दो ऽज एवास्तीति निगम्पते द्योतते ज्योतिः सुष्ठु रुचिः कांतिरस्य सुरुचिः समस्त देवतो देशेन हुतं स्वयंभुंक्ते हुतभुक् अर्हं सि
र्वेषु लानां भोक्ता च प्रभुरेवचेति भगवजी ताविभुः विभुः शिवेप्रभौनित्य इति विश्वः ॥ ५ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥

प्रीतिः

सहस्र० ३४२

रसमादत्ते रविरादित्यात्मेति भाष्ये रसानां च तथादानाद्रविरित्यभिधीयत इति विष्णुधर्मोक्ते रसं श्रंगारादिमादत्ते इति तद्भक्ताः सर्वेषामपोद्राहित्वमि
तीरीति रविः अथवः ब्रह्मणो वेदाध्यायकः इत्यर्थः स्वप्रपरं तं प्यपीयं श्रुत्यन्तेः संगतोन रूपोहियात्तवब्रह्मपवहद्दाराणाकोपदेष्टात आचक्रतिः न एवारा एप
कमरूपदादित्यादवाप्नवानितितत्र रूपधिः इत्यतयोगात् आश्रयणायोयातिगोगणानीत्युक्तेः विशेषेण रोचते विरोचनः सर्वत्र प्रकाशेन तद्रूपं अत्मा जगत
स्तस्थुषश्चेति श्रुतेः सतेजगतस्सविता प्रजानां च प्रसवनात्सवितेति निगद्यत इति विष्णुधर्मोक्तेः रविलोचनमस्य रविलोचनः अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसू

रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ७ अनंतो हुतभुग्भोक्ता सुखदो नै
कजोग्रजः अनिर्विण्णः सदामर्षी लोकाधिष्ठानमद्भुतः ८ ॥ ५ ॥

र्याविति श्रुतेः ७ नास्ति अंतः परिछेदो स्य स अनंतः अनंतः न ह्यंतोपदिभूतीनामसोनंत इति गायत इति वचनाद्धुतं भुनक्ति अग्निरूपेण पुनर्हुतभुक् भो
क्ता पुनः प्रकृतेः श्रीलक्ष्म्यावतारेनैव नानादेवांस्तु स्वात्मभक्तानां घति पुनः सुखदः अनेकेषु देशेषु कालेषु वा अनेकेभ्यो वा भक्तेभ्यो जायते ऽनेकजः
नैकज इति पाठे प्रथम एवार्थः अग्रे जायते हिरण्यगर्भरूपेणाग्रजः हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति श्रुतेः न निर्विण्णः शिथिलप्रयत्नः अनिर्विण्ण
अनिर्वेदः श्रियो मूलमिति विदुरोक्तेः सतः साधून् अभिमुख्येन मृष्यते क्षमते सदामर्षी लोकानां अधिष्ठानं आश्रयं सनकादीनां लोकानामधिष्ठानं
अनेकशक्तित्वादद्भुतः १०

दा०
३५३

सनादितिनिपातश्चिरकालार्थः कालश्च भगवत एव रूपमतः सनातपरस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं ह्यितात… व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापप
रमिति विष्णुपुराणे सन्दति सर्वं भगवते पर्यन्ति सनातानतनि सनातन्येन गच्छति सनात इति भक्ताः आद्ये सनात इति भक्ताः आचतुर्थ्यन्त अंत्ये तु सनाते
इति षण दाने ऊतसातसगामने इति धातुः ब्रह्मादीनामपि कारणत्वात्सनातनतमः चक्रवानस्य कपिलो वर्ण इति तद्रूपात्कपिल इति भाष्ये कर्दमप्रजाप
पतेर्देवहूत्यां प्रादुर्भूतः कपिलो वाकं जलं रश्मिभिः पिबन कपिरिति भाष्यात्कपिर्वराहो वेति च कपिर्वराहः श्रेष्ठश्चेति वचनात् अप्येति जगदस्मिन्नप्यप
यः इति नवमं शतं विरतं स्वस्तिदत्वा ति भक्तेभ्य स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् तत्र भक्तानां स्वस्तिकृत कल्याणरूपत्वात स्वस्तिः स्वभक्तात्पेव चतुर्थ्यन्तः स्वस्तिरिति सविसर्ग
पाठो प्रामाणिकः पक्षा स्वस्त्ययेवाप्रमुपत्रवामहे इत्यादिकप्रयोगात् मंगलार्थः नव्यपमपि स्वस्तिशब्दोस्ति प्रयुक्तश्च खंडप्रसरो श्रेहः कुंडलाचक्रा … काविक्र

सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरप्ययः स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति स्वस्तिभुक्स्वक्षि
दक्षिणः १०९

म्यूर्जितशासनः स्तोः समस्तनिगमस्कतो न हरिरस्कनः स्वस्त्ययनपद इति अस्मिन्पक्षे सविसर्गपाठो ऽपि प्रामाणिकः स्वस्त्ययनेन मङ्गलमिति चतुर्थ्यन्तं च बोध्यः स
स्तिभक्तानां मंगलं भुनक्ति पालयति स्वस्तिभुक् स्वस्ति कल्याणविषये दक्षिणः शीघ्रकारी स्वस्तिदक्षिणः स्मृते सकलश्रेयसामाजनं पत्रयज्ञाते
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिमित्यादिवचनेभ्यः १०९ रौद्रं भयानकं कर्म तन्नास्त्यस्य अरौद्रः कुंडली स्यमः चक्रोपात्तवगणः सोस्यास्ति च
क्री चक्रो गणो चक्रवा पक्षे चक्रे सैन्यं राष्ट्रे योरिति विश्वः विक्रमी स्मरः ऊर्जितः तं शासनमस्योर्जितशासनोऽस्मृषः चक्रोपात्तवगणः सोस्यास्याकन्न
चास्ति तं तेषां कर्माणि कुर्वन्ति अषयो भागवत्यराः इत्यादि पुराणे शासन तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा पावन जाय
त इति श्रीभागवते न मे भक्तः प्रणश्यतीति भगवद्गीतापा ॥

एम०
३५३

शब्दानतीत्य गच्छतिशब्दातिगः पतोवाचो निवर्त्तंत इतिश्रुतेः शब्दान्सहते सैकतात्पर्यान रोतिशब्दसहः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति वचनात शिशिरः संसारता
पनाशकत्वात शर्वरी संसारिणामात्मा तानिनां संसारः या निशा सर्वभूतानामित्युक्तेः तांकरोति शार्वरीकरः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः १० अक्रूरः स्वपः
कर्मणामनसा वाचा वपुषा च रुचिरत्वात पेशलः पेशलोरुचिरे दक्षे इति विश्वः दक्षः शीघ्रकारा दक्षिणः सरलादिः दक्षिणः सरलोदारपछंदानुवर्त्ति
षु क्षमिणांवरः स्वपः अतिशयेन विद्वान विद्वत्तमः वीतं भयमस्मात वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्त्तनः स्पष्टः ११ संसारादुत्तारयति उत्तारणः दुष्कृति

अरौद्रः कुंडली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः १० अक्रूरः पेशलो दक्षः
दक्षिणः क्षमिणांवरः विद्वत्तमो वीतभवः पुण्यश्रवणकीर्त्तनः ११ उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्न
नाशनः वीरहा रक्षणः संतो जीवनः पर्यवस्थितः १२

हंति दुष्कृतिहा पुण्यं करोत्याचष्टे वा पुण्यः दुःस्वप्नान्नाशयति स्मृतमात्रः दुःस्वप्ननाशनः विविधान ईशान संसारगतीः हंति वीरहा ईरगतौ कं
पनेच १ इति रक्षणः स्वमार्गवर्त्तिनः संतस्तद्रूपेण विद्याविनयवृद्ध्यै वर्त्तंतेसतः अत्रसद्ध्योनमरति त्येवचतदर्थं तं नमोवृद्धेभ्यो हरिकेशेभ्य
इतित्यादिवत भक्ता अत्रापि साधुत्वात प्रशस्तत्वाच्च संतः वरु वचनस्यासत्क पूजार्थ इत्युक्तेचसन्तो तिरदाति आत्मपर्यंत भक्तो म्पः संतः श्रेणादि के
तप्रत्ययान्तोपमन्नोवेत्याऊः जीवयति जीवनः परितो विश्वं व्याप्य वस्थितः पर्यवस्थितः ११२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

वनप ३

रा०
३५५

अनंतानि रूपाणि यस्य अनंतरूपः अनंताः श्रियो यस्य अनंतश्रीः समासांतविधेरनित्यत्वात्कप् न अनंतश्रीरूपो वा जितो मन्युरनेन जितमन्युः भयमपहंति भ
यापहः न्यायसमवेतत्वाच्चतुरस्रः कर्मानुरूपेण फलदानात् इति भाष्ये भक्तानां चतुर्णां अस्तीमनेनेति चतुरस्रः दुर्योधनस्य कर्णास्य शकुनेः सौबल
स्य च दुःशासनस्य च दुष्टानां प्रसिद्धां पाण्डवत्रिशृणोति न भिनत्ति वेत्थ द्रौपदी समाश्वासनपरः श्रीकृष्णवाक्यात् इत्यादि गंभीरस्रात्मा मनो यस्य गभीरात्मा वि
विधानि फलानि दिशतीति विदिशः विविधेषु विदिशः विशेषेण आदिशतीति व्यादिशः दिशतीति उपदिशतीति वेदरूपेण कर्माणि फलानि निर्दिशः ९३ न
आदिः कारणं अनादिः न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति श्रुतेः भूश्चैव सर्वाश्रयः भूर्भुवो लक्ष्मीः शोभा वेति ऋजुः पंथा भक्ता आश्रयवान् भाष्ये भूराधारः
न० ५ सर्वभूतानामाश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भुवो भूम्या आपातिभूम्या आपातिभूर्भवन्न केवलं भूः सो भूर्भुवः लक्ष्मीः शोभा चेति भूर्भुवो लक्ष्मीरित्युक्तं आश्रयभुवः

अनंतरूपोऽनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ९३ अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः

पदस्य मध्यस्थस्यानुषंगेण भूर्भुवः इति भुवो लक्ष्मीरिति च नामद्वयेन नुपूर्वी भाष्यतो प्रिप्रेतानन्तु भुवो भूः इति लक्ष्मीर्भुवः इति वा भुवं स्वस्य भयत्र संबंधे
धा पूर्वापि रूपोक्तानि तस्य उत्तरापि रूपा पूर्वत्वस्य पाठावगतस्य बाधेनोपपत्तौ गाधायोगात् स्पष्टा इति भुवो भूर्भुवो भूः न केवलं भूः सो भुवो भूः लक्ष्मीः शोभा
वेति लक्ष्मीर्भुवः इति भाष्यकारेणोपेतः एवं स्थिते भिन्नविभक्तिकनामद्वयात्मकनामद्वयात्मकु नाम्नि विशेष्यबोधकात् प्रथमोपलक्षितात् आम्न
श्चतुर्थी प्रयोज्यो ते भुवे भुवो नमः भुवो लक्ष्मीं नमः इति प्रयोगः न तु भुवो भुवे नमः इति वापि भुवे नमो भुवः इति च तथैव विजेनेष्याम्नातश्च मस्यता
गायोगात् तापेन नाव्यवधानन्यायेन चतुर्थीश्रेणाव्यवधानस्योचितत्वात् नमः सकललक्षणाभाजनमपि नाकिनेन नमो लक्ष्मीनिवासाय देवता
पेगिरां नमः इति वत्व्यवहितनमः शब्दयोगेपि चतुर्थ्यनुशासनाच्च क्वचित्राभावस्योभुवो भुवे नमः इति दृश्यते प्युक्तं तु संधिप्रयोगविचारं पंडितभूषणे
कः भुवः भवः भवलोकस्तयोः शोभनिवाला लक्ष्मीरित्येकनामत्वपक्षे पि भाष्ये उक्ताः सत्तु नवरूपमाणानां संख्याविभागसेयाही ० ॥ ८० ॥ ८० ॥

गेर मा३

एम०
३५५